

DUIZEND JAAR WEER, WIND EN WATER IN DE LAGE LANDEN

Deze uitgave verschijnt dankzij een subsidie van de E.U. onder nr. EV₄C-0083-NL.

Typografie: Nils van Roijen

Omslagontwerp: G.J. Campagne/Nils van Roijen

Foto's omslag: Zeilschepen op het bevroren Noordhollands kanaal bij Purmerend, 1830, door Willem Hendrik Hoogkamer naar ontwerp-tekening van Johannes Her-
manus Koekkoek (Noord-Hollands Archief)/Raampoortje in Amsterdam door
Wouter Johannes van Troostwijk (Rijksmuseum)/foto's It Fryske Gea & Dico de
Klein

ISBN deel 7 9789051942156

© 2019 by Uitgeverij Van Wijnen, Postbus 172, 8800 AD Franeker

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd in welke vorm dan ook zonder
vooraafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form whatsoever without previous
written permission from the publishers.

JAN BUISMAN
(historisch geograaf)

DUIZEND JAAR WEER, WIND EN WATER IN DE LAGE LANDEN

Deel 7: 1800 – 1825

 Uitgeverij Van Wijnen - Franeker

INHOUDSOPGAVE

Enkele woorden vooraf

BESCHRIJVINGEN VAN WEER, WIND EN WATER PER SEIZOEN

	Dit overzicht geeft de namen van alle paragrafen gerangschikt per jaar (en daarmee eenvoudig te vinden)
1800/1801	Over de drempel naar de eeuw van de vooruitgang. De Industriële Revolutie. Kan de Rede ons redden? Prachtige resultaten, ook dubieuze en ongewenste gevolgen. Het Europese machtsevenwicht. Golfbewegingen gedurende twee eeuwen (economie, welvaart). Standenmaatschappij doorstaat Revolutiejaren. Leefomstandigheden gewone volk vaak erbarmelijk
	Bonaparte de Vredestichter
	Een heirleger van ziektes en quaalen, en eindelyk de dood
	Familie B(u)onaparte regeert Europa
	Napoleon was nog zo klein niet (een mythe)
	Enthousiasme over de Fransen aardig bekoeld
Winterseizoen	Weerkundige waarnemingen in Zwanenburg en Haarlem
	Van der Muelen blijft actief in Utrecht en Driebergen
	Pro memorie
	Nieuws van de Leipziger Messe
	Storm zonder weerga op 18 Brumaire an IX (9 november 1800). Bronnen. Noord-Frankrijk. Zuiden van Engeland. Parijs. Vlaanderen. Antwerpen, Brugge. Zeeland. Zuid-Brabant. Noord-Brabant. Zuidelijk Holland. Amsterdam. Holland boven het IJ. Utrecht. Gelderland/Overijssel. Friesland. Limburg. Aan de Frans-Duitse Rijn en verder. Het lot van de oorlogsvloot
	Een zegengroet van de Rotterdamse Helbaardiers
	De Traverse van de Beersche Overlaat in 1801
	Voedzame en smaaklyke rundersoupe voor behoeftige stadgenooten
	Zorg voor goed voer en een warme stal, het is winter!
	Wat drinkt men als verlichte mensen bij het ontbijt?
	Hoe behoudt een keukenmeid bij het vuur haar blanke teint?
	De grote Europese oorlog. Gaat Bonaparte vrede stichten?
Zomerseizoen	Zomerseizoen opent met voorbeeldig lenteweer
(1801)	In Amsterdam was 1800 een van de grootste sterfjaren
	Drie stroomgebieden met Vader Rijn als hoofdwaterweg
	Hoe overleef ik, wonend aan de rivier, de komende watersnood?
	Hebben mijn kinderen hier een toekomst?
	Hoe beheersen wij de dynamiek van ons rivierensysteem?
	Eigenlijke zomer 1801 is kil met natte juli en droge augustus

	Den regen te schuuwen om in de sloot te vallen
	Minister van Economie ligt wakker van meikevers
	Nagenoeg alle gewassen doen het goed
	Winters en zomers aan de Amerikaanse noordoostkust
	Politieke crisis, van Republikeinse vrijheid naar Liberalisme
	Tweemaal een ongrondwettige daad in Den Haag
	De erfenis van Locke, Montesquieu en Rousseau
1801/1802	Geen revolutie meer maar verzoening en ontspanning
	Minder democratisch en minder centralistisch
	Bataafsche Republiek wordt Bataafsche Gemeenebest
	Bonaparte de vrede-stichter! Vivat Bonaparte!
Winterseizoen	Stormenherfst 1801 rampzalig voor scheepvaart
	Londen in rep en roer
	Zorgen om gestadig hogere opzwellingen der rivieren
	Bij al die stormen heel wat schipbreuken en hoge vloed
	Wateroverlast langs de rivieren reeds in december 1801
	Eén Kamer van 35 leden en als hoogste orgaan een Staatsbewind
	Kerst is zacht, maar in januari is het kortstondig fel koud
	Met ratten weten wij wel raad
	In januari 1802 volgt opnieuw ernstige wateroverlast
	De revolutie is voorbij, omarm elkaar en sluit vrede
	In zes minuten een bericht vice versa over 120 mijlen
	Nieuwe weerkundige tafel van Lambertus Bicker
Zomerseizoen	Zomerseizoen begint koud, eindigt warm
(1802)	Medio mei hagel en sneeuw? Dat moeten wel de Ijsheiligen zijn
	Minckelers en Crahay actief in Maastricht
	Yzeren rolwegen (railways) hier te lande volstrekt onbekend
	En de honden hebben het weer gedaan
	Op 12 september vergaat de aarde, het kan ook wat eerder!
	Zindelykheid is een groot cieraad
	Wie gevoelt niet een weerzin tegen slavenhandel en slavernij?
	Stuifzand in Brabant
1802/1803	Een maand lang erg koud! Droogte houdt aan tot 1814
Winterseizoen	Extreme kou in Hamburg, Stockholm en Sint-Petersburg
	Rivieren vriezen dicht bij lage stand; wát een opluchting!
	Euforie na Vrede van Amiens
	De Belgen noemen deze tijd terecht 'de Franse periode'
	Opwinding stijgt ten top: een achtste planeet!
	Stroo om op te leggen en driemaal daags schrale aardappels
Zomerseizoen	Jaar 1803 verrast met ruim anderhalve maand zomerweer
(1803)	Oudwijnzomer? Niet helemaal uit de lucht gegrepen
	Kunnen er drie duizend stenen uit een wolk vallen?
	Het bloed schoot ons naar het hoofd
	De zomer van 1803, hoe warm was het eigenlijk?
	Goed dat een huisvrouw ook verstand van weer heeft

	In de Derde Coalitieoorlog is Bonapartes wil wet!
	De aarde wentelt, maar hoe bewijs je dat?
	Op veel torens wordt een telegraaf geplaatst
	Artsen, juristen en dominees als weeramateurs
1803/04	Na koude herfst volgt Hollandse winter (1803-1804)
Winterseizoen	Uit een dikke wolk ziet men een vurige bol naar buiten komen
	Dit lijkt warempel wel een aardbeving (januari 1804)!
	Welke winter is de koudste en hoe weet je dat?
	Emmanuel Kant aan zijn einde, zyn aardsche huis neigt ten val
	Winters onweer op 24 februari 1804
	Zowel zacht als koud winterweer en de rivieren
	Vorbereidingen voor invasie in Engeland in volle gang
Zomerseizoen	Droogte houdt met onderbrekingen aan
(1804)	In juni 1804 zijn er rampzalige overstromingen aan de Oder
	Catastrofe aan de Ahr schokt heel West-Europa
	Hoeveel Amsterdammers zijn er? En hoe gezond zijn ze?
	Alwéér de Killen!
	Eerste Bataafse luchtreiziger landt in sloot
1804/05	Na vroege kou volgt strenge, droge winter
Winterseizoen	Grote rivieren en Deense Wateren bij winterweer
	Veel aandacht voor overlijden van Betje Wolff en Aagje Deken
	Watersnood in het Rijk van Nijmegen en in Maas en Waal
	Onze ongekroonde koning: Rutger Jan Schimmelpenninck
	Mensen die weifelen slagen nooit in hun ondernemingen
	En de landingen in Engeland? Komt daar nog wat van?
	Belastingstelsel en Onderwijs gaan fors op de schop
	Een standaardspelling ontwerpen is geen kinderspel
	Nog meer zaken worden groots aangepakt
	In New England volgt na legendarische hurricane strenge winter
Zomerseizoen	Koud weertype in lente en zomer geprolongerd
(1805)	Is deze koude mogelijk wereldwijd, met dezelfde oorzaak?
	Vrede alweer verstoord door nieuwe oorlog
	Plaats Brunings ingenomen door Conrad
	Wat weten wij eigenlijk over het windsysteem?
	Nogmaals: het wonder van de ijzeren rolwegen (railways)
1805/1806	Duo oktober-november 1805 is zeldzaam koud en schadelijk
Winterseizoen	Weinig groenten en fruit door koud weer
	Zonderlinge, vurige verhevelingen
	Keizer Napoleon versus het weerbarstige Engeland
	Napoleon pacificeert Midden-Europa
	Oostenrijk op de knieën?
	Hoe nu verder met Europa?
	Na veel ijs en sneeuw in de herfst, is de winter tamelijk normaal
	Wat gebeurt er nu toch allemaal op de zon?

	Hebt gij pijnlijke winterhanden?
	En dan een paar huismiddelen tegen springende lippen en hoest
	Hoge vloed in het noorden, eind februari 1806
	Riviercorrespondentie is bij hoog water van levensbelang
Zomerseizoen (1806)	April en mei 1806 trekken in heel Europa de aandacht
	Oudewijvenzomer 1806
	Een terugblik op april 1806. De koudste ooit beleefd?
	Howard, Goethe, begin van een moderne kijk op de wolken
	Voor Schimmelpenninck is het buigen of barsten
	Catastrofe in de Alpen na overmatig veel regen
	Zware onweders teisteren Gent en vooral Rotterdam
	Amsterdamsch Leesgezelschap telt ruim 300 leden
	1806: het vonnis is geveld, er komt een Frans koningspaar!
	Koning Lodewijk is nog de kwaadste niet
	Napoleon halfgod en Wereldgeest met Europa aan zijn voeten
	Oecumene in Hulst
1806/1807	Verdeel-en-heerspolitiek stuwt Napoleon naar de top
	Vierde Coalitieoorlog draait om Pruisen
Winterseizoen	Winter 1807 is grillig en slaat pas laat fors toe
	Over schipbreuken en hoge vloed
	Kerststorm met hoge vloed
	Het Continentale Stelsel moet Engeland temmen
	Leidse donderslag is mijlenver te horen
	Deerniswekkende toestand op de Amsterdamsche eilanden
	Weer of geen weer, de oorlog moet gevoerd worden
	Heftige winterse weersomslag vervult iedereen met angst. Een noodlottige dag voor schipper Pieter Mastenbroek.
	In de Schelde zit haring bij de vleet. Het wachten is op de zalm
	Stoommachine in Krimpenerwaard houdt waterstand op peil
	Aan de Amerikaanse Oostkust is de winter koud en verrassend
Zomerseizoen (1807)	Zomer 1807 warmste en droogste sinds de patriottentijd
	Na de regen van begin juni wordt het zeven weken droog
	Reizen is in deze jaren geen sinecure en niet zonder gevaar
	Dorp Wormer heeft een probleem met kerkgebouw
	Twee jeugdige keizers bespreken het lot van Europa
	De visie van Napoleon op de relatie Frankrijk-Engeland
	Keizer Napoleon veegt zijn jongere broer de mantel uit
	Het nieuwe Pruisen in statu nascendi
	Belangrijke initiatieven van Koning Lodewijk de Goede
1807/1808	Winter 1808: tussen winterweer en stormvloed
Winterseizoen	Hevige winterstorm in januari 1808, stormvloed
	Nieuw kanaal en uitwateringssluizen te Katwijk
	Zwaarste stormvloed in ruim dertig jaar treft Zeeland. Engeland. Vlaanderen. Ook Nummer Zes verdwijnt in de golven. Walcheren. Overige Zeeuwse eilanden. Holland. Ameland.

	Sla acht op de komst van zekere maanpunten!
	De steeds terugkerende vraag: waarom overkomt dit ons?
	Risico kun je berekenen (en verzekeren), onzekerheid niet
	Nieuwe komeet kan niet in de schaduw staan van die van 1680
	Onmiddellijk na de stormvloed van 1808 gaat het winteren
	Zelden een maand met zulk grillig weer als februari 1808
	Rivieren, water en ijs
	Weer iemand van drie eeuwen
	Het belang van gegevens over neerslag en verdamping
	Nogmaals Uilkens in Eenrum
	De beste uitvindingen worden gedaan in tijd van nood
	Hoe men melk en eieren gemakkelijk kan verduurzamen
	Het zout is wonder nut!
Zomerseizoen (1808)	Zomerseizoen 1808 verrast met zeven weken mooi weer
	Juli en augustus vormen zeldzaam warm duo. Zie ook 1807
	Dagloners in de tabak zwaar getroffen door hagel
	In september beginnen de jacht en de vogelvangst
1808/1809	Over vroeg winterweer, stormen en hoge vloeden
Winterseizoen	De Zuiderzeevloed van december 1808
	Januari 1809 besluit met 'vreesselyke storm'
	Wat is dit? Een vurige bol omgeven door 'phosphoriek' licht
	De bijzondere sneeuwjacht op 3 januari 1809
	Twee voet sneeuw in de straten van Gent
	Waterstaat vernieuwd en gecentraliseerd
	Hoogwater in het riviereengebied neemt ernstige vormen aan. Nijmegen. Liemers. IJsseldal. Over- en Nederbetuwe. Veel slachtoffers. Woningen en boomgaarden vernield. Zitten zonder huis, zonder vee, voorraad of werktuigen. Tielerwaard. Gorinchem en omgeving. Lingegebied. De fatale doorbraak. Vijfheerenlanden en Alblasserwaard. Land van Maas en Waal. Bommelerwaard. Land van Heusden en Altena. Maasgebied. Een catastrofe als in geen jaren! Gelukkig komt het water aan het eind van de winter
	Dam Nederrijn en Lek af en leid afvoer langs Waal en IJssel
	Het nieuwe ijksysteem, een onzalig, verwarrend compromis
	Hoe komt men op een eiland (Texel) de winter door?
	Komt er nu een alomvattend plan voor de rivieren?
	Goede koning laat oosten van 't land niet links liggen
	Na de Grote Watervloed volgt zacht winterweer
	Buitenland gespaard voor ernstige water- en ijsrampen
	Miraculeus gered na zeventien dagen in het ijs
	Te Zwanenburg stelt Pieter de Leeuw orde op zaken
	Hoeveel mensen wonen er in Nederland?
Zomerseizoen (1809)	1809. Een Hollandse zomer
	Nieuwe Coalitieoorlog, Napoleon wederom in Wenen
	Zouden al die vreemde schepen op een invasie duiden?
	Een grootse operatie: 38.000 Engelsen landen op Walcheren. Oh,

how beautiful! Wie Fort Bath beheerst kan de aanval op Antwerpen openen. Bombardement op Vlissingen. Engelsen schaakmat door bijzonder Zeeuws wapen. Riskante oversteek van het Kreekrak bij opkomend onweer

1809/1810	Winterweer kondigt al in november zijn komst aan
Winterseizoen	Vlissingen nu toneel van ellende en verwoesting
	Thermometer van Fahrenheit zakt ver buiten alle teken
	Met beladen karren over het ijs van de Merwede
	Mag het Bataafse Experiment geslaagd heten?
	Vreesselyke losbarsting van electrique stof treft Vlaardingen
	In Parijs profiteren arme ambachtslieden van het ijs
	Kan de machtige Waalstroom onze zuidgrens nog redden?
Zomerseizoen	1810. Zomerweer is laat, maar duurt tot eind september
(1810)	Tuinlieden letten met argusogen op de kalender
	Napoleon lijft Koninkrijk Holland bij Frankrijk in
	Gouverneur-Generaal Plaisance, classicus, financieel expert
	Zit er regelmaat in strenge winters en zijn ze voorspelbaar?
	Mag men spreken van een klimaatverandering?
	Ruimen van de Dijle mislukt door gebrek aan ervaring
	Confrontatie wolf en mens niet altijd raadzaam
	Nog eens de boerenprofessors van Hijum
	Economy soup van graaf Rumford verdrijft koude en ziekten
	De Lingewerken en de Dijkwet
1810/1811	Na woeste kerstdagen volgt vierde koude winter op rij
Winterseizoen	Aanhoudend warmte leidt in de herfst tot nieuwe wasdom
	Verschrikkelijk natuurverschynsel
	Sterke familie, althans op papier
	Stenen uit de kosmische ruimte
	Rivieren reageren op winterweer van januari 1811
	Zoeken naar surrogaat voor rietsuiker heeft resultaat
	Minotaur gaat (op de Haaks) met circa 570 man ten onder
	Redactie <i>Letterbode</i> vindt iemand voor weer-jaaroverzicht
	Hoogwater leidt tot noodtoestand in Maas en Waal
	Keizerlyk Decreet wegens het aankweken van beetwortelen
Zomerseizoen	Warmste zomerseizoen sinds 1779 zal nog lang heugen
(1811)	Rijke oogsten stemmen iedereen tevree
	Zeer zware hagel op zondag 26 mei in Zuid-Holland
	Stortregen van een uur zet deel van stad Utrecht blank
	Bijzondere droogte in 1811 in grote delen van Europa
	Wát een indrukwekkende boom! En wel 300 jaar oud!
	Verbazend veel witte vlinders op de Haarlemmermeer
	Vinvis van Monnickendam trekt veel bekijks
	In scheepsruimen is het warm, vochtig en ziekmakend
	Nog wel jaren zal men spreken van de grote komeet van 1811
	Een terugblik op het legendarische jaar 1811

	De inlijving bij Frankrijk als ultieme beproeving
	Conscriptie, inscriptie en tiërcering roepen veel verzet op
	Huizen worden smaller, vensters metselt men dicht
	Natuurwetenschappen krijgen hun ruime plaats
	Boeren beleven bloeitijd, maar veel arbeiders zijn werkloos
	1811. Nu zijn wij Frans! Kan het nog erger?
	Wie kan nu de vaste van nog tegenhouden?
1811/1812	Keizer Napoleon overvallen door stormweer
Winterseizoen	Legendarische jaar 1811 blijft nog lange tijd warm
	Amsterdam krijgt waterleiding van 200 waterduimen
	Wat mogen wij verwachten na het voorbeeldige seizoen 1811
	De winter van 1812 in het buitenland
	Hoe reageren de rivieren in de winter van 1812?
	Hoe vaak stranden er vinvissen op onze kusten?
	Mistig weer maakt vette kerkhoven
	Honderden doden bij scheepsrampen
	La catastrophe de la mine de Beaujonc
	Aan de Amerikaanse oostkust is de winter streng met veel sneeuw
Zomerseizoen	Zomer 1812 koel met zomerstorm
(1812)	Verbreed de wegen, dan kan het verkeer sneller gaan!
	Nieuws uit de kosmos
	Het koren slaat op, dat is een veeg teken
	Van de vele tientallen couranten zijn er nog dertien over
	Napoleon beraamt een strafexpeditie tegen Rusland
	Lentewas in de grote rivieren
	Hagel en hoos boven Limmen
	In Marseille loopt de haven op één dag tweemaal leeg
	Zorgen over de gevolgen van de slechte zomer
	Twee jeugdige deserteurs en hoe het hun verder vergaat
	Oorlog! Wat wil Napoleon en wat willen de Russen? Napoleon begint aan zijn ongewisse expeditie. Noodweer. De hemel is nog rood tot diep in de nacht. Veel soldaten zijn de wanhoop nabij. Grootste slag tot nu toe: Borodino. Moskou
	En de keizerlijke suikerbietenteelt?
	Tientallen jaren strijd om het dagbladzegel
1812/1813	Herfst 1812 eindigt koud
Winterseizoen	Napoleon met de resten van zijn leger op de terugtocht. De nacht van 4/5 november staat in ieders geheugen gegrift. Kleding volstrekt ontoereikend. De overtocht van de Beresina. Hoe koud was het? En hoeveel mannen kwamen er weer thuis? Het 29 ^{ste} Bulletin de la Grande Armée. De mythevorming rond de Tocht naar Rusland. Over barbaren en helden
	Napoleon in Parijs. Verzamelt een nieuw leger
	Krachtig nationaal besef in Midden-Europa
	Harde vorst in december, stormweer in februari

	Het is in Rusland allemaal veel erger dan wij wisten
	Wat waart er nu toch rond op het Binnenhof?
	Schaatsen is niet alleen afzetten en glijden, het is een kunst!
Zomerseizoen	Zomer gematigd zonder extremen
(1813)	Drogen van peren en appels is niet ieders werk
	Het is al juli, wacht niet langer met kruiden plukken
	De zwarte Napoleonslegende
	Hoe beleven de Amelanders het laatste bezettingsjaar?
	Woest weer in binnen- en buitenland
	Geen twijfel aan: er is smeltende sneeuw op de planeet Mars
	Seizoenen zijn tegenwoordig niet kouder
	Wild gerucht in Den Haag
	Rivieren in buitenland vertonen grillig beeld
	De Grote Europese Oorlog in 1813
	Een Zeeuwse jongen redt het niet
	De eindbeslissing staat voor de deur
	Maak van de Nederrijn-Lek een scheepvaartkanaal met sluizen
1813/1814	Volkerenslag bij Leipzig signaal voor algemeen verzet
Winterseizoen	Winterweer stelt aanvankelijk weinig voor
	Bevrijding van Nederland vergt verscheidene maanden. Proclamatie (17 november). Van Hogendorp c.s. nemen Algemeen Bestuur op zich (20 november). Bevrijdingsdag in Amsterdam (24 november). Een zeventienjarige beschrijft de komst van de Kozakken. Andere gingen op de straat leggen als bulhonden. Een stoet van menselijke ellende. De kozakken zullen wel kou meebrengen!
	Barre koudegolven kenmerken de winter van 1813/1814
	Hardnekkige strijd om Gorcum
	Wonderlijk, hoe de Hollanders het aanschijn der aarde vernieuwen
	De winter in het buitenland. Wat doen de rivieren?
	Great Frost Fair in the heart of London
	Charles Dickens en zijn witte kersten
	Hoe komen soldaten en kooplui toch de Alpen over?
	Nieuwe soeverein landt in Scheveningen
	Laatste resten van Frans bewind storten ineem, mei 1814
	Weet Willem wel wat hij wil?
	Watersnood aan de Rijn, Oude IJssel en Gelderse IJssel
Zomerseizoen	Zomer 1814 is aan de droge kant met in juli zomerwarmte
(1814)	De Vlamingen vinden deze zomer niet profitabel
	Lichtende bollen, hagel, luchtstenen en onverhoedse kilte
	Heel dik en erg oud, maar geen driehonderd jaar
	Grondwet van 1814 is compromis tussen ancien en modern
	Essen, groengronden en heidevelden
	Nieuw ijksysteem leidt tot meten met twee maten
	Fahrenheit, Celsius en Réaumur, wie van de drie?
	Nederland en België na negentien jaar weer baas in eigen huis
	Over de welvaartswind, een valse zeeman en een jaloerse griet

	Snel toe, verloren Broeders, komt, keert weer! Martinus Stuart, geschiedschrijver des Rijks
1814/1815	Winter met twee gezichten
Winterseizoen	Decemberstorm van 1814 teistert oorlogsschepen Wederom een koude januarimaand Voor den koopman druk vertier, nering voor den winkelier Uitgebreid winteronweer brengt veel schade (11 januari) Maart verrast met lenteweer In de koude Hondsdagen zie je witte bijen en hommels Winterseizoen met opvallend veel branden Barre winter 1814/1815 aan de oostkust van Noord-Amerika Iedereen is verbijsterd en met stomheid geslagen! Congres van Wenen restaureert Europa. Het resultaat Na 1815 bloeien de nationale staten als klaprozen Diep vernederd, wonderlijk verrezen, als een fenix uit zijn as Pruisen heeft voortaan de functie van Wacht am Rhein
Zomerseizoen (1815)	Zomer van Waterloo gekenmerkt door natte juni en mooie september Een wolkbreuk met gevolgen aan de Veluwezoom Alom droogte maar onderbroken door zware buien Gevolgen uitbarsting Tambora zijn niet te overzien! Napoleon begint aan zijn Honderd Dagen. Alweer oorlog? Benadruk onze eigen aard en weest ijverige vaderlanders Beslissende veldslag zuidelijk van Brussel verwacht. De weersgesteldheid. Brussel. Het gevechtsterrein en de partijen. Napoleon staat al in Ligny! Paniek in Brussel. Op 16 juni zijn er twee veldslagen. De strijd op 17 juni. De strijd op 18 juni, Waterloo. De balans. Napoleon na Waterloo. Une défaite glorieuse. Beeldvorming. Bijzondere aanbieding: echte Waterlootanden. De Tambora en Waterloo. Erfprins zoekt wederhelpt. Nederland in deplorabele staat; ruim tweeduizend mannen vermist De Grondwet van 1815. Vereniging van Noord en Zuid Limburg als veelkleurig mozaïek aan de Maas Steden en dorpen op de Maan en sneeuw op Mars? Samengaan Noord en Zuid niet zo vanzelfsprekend Koning-koopman gaat voor economie en infrastructuur De Bataafs-Franse tijd: resultaat op termijn positief Van vreemde smetten vrij?
1815/1816	Nieuwe winterseizoen begint onstuimig
Winterseizoen	Op Ameland ligt de haring letterlijk voor het opscheppen Europa in de greep van langdurig en grillig winterweer De (bijna) vergeten aardbeving van februari 1816 De wegen van de bliksem zijn vaak ondoorgrondelijk Wij nemen wat vaker de krant erbij Jan Blanken, groot (ambachtelijk) waterbouwkundige

	Tussen Lek en Biesbosch bouwt men vijf inundatiesluizen
	Kermis in de hel
	Nieuwe prinses is opgevoed in tsaristische pracht en praal
	Kleine kinderen behoren zo snel mogelijk uit de pot mee te eten
Zomerseizoen (1816)	In de zonderlinge zomer van 1816 komt het water van twee kanten
	Bijna dagelijks wel een paar schepen met zure appels!
	Enorm lawaai, duisternis, asregens en stank van zwavel (1815)
	Niet te geloven: een stoomboot te zien in Rotterdam!
	Naar het land van belofte en van de onbegrensde mogelijkheden
	Nieuwe lichtbron schijnt zacht en wit en kost haast niemendal
	Niets evenaart de wonderen van het stoomwerktuig
	Geween en tandengeknars zijn niet van de lucht
	Men tuurt naar de hemel. Waar zijn onze duiven gebleven?
	Visser gewaagt van acht weken droogte op de Noordzee
	Met veel gedruis komen ze zo maar uit de lucht vallen
	Naast de 'Verlichting' ook plaats voor Romantiek
	Zomerse wolkbreuken stuwen rivieren omhoog
	Boeren hebben te kampen met dubbele wateroverlast
	Zomer 1816 laat Nederland achter met ernstige misoogst
	Zijn de oogsten elders in Europa ook zo slecht?
	Hongersprookjes gaan over Luilekkerland en Tafeltje-dek-je
	Ook oostkust van Noord-Amerika beleeft zware zomer
	Uit de as van de Tambora rijst het Monster van Frankenstein op
	Zorg voor kinderen, ouden en zieken
	Willem I bepleit een kanaal van Amsterdam direct naar zee
	Neemt afscheid! De duit gaat eruit
1816/1817	Novembersneeuw is geen voorteken van winterweer
Winterseizoen	Winter gekenmerkt door vroege vogels en bloemen
	Twee bekende Groningse studenten dood in het ijs
	Winter ook elders in Europa mild en nat
	Eerste kievitsei in januari 1817
	Nog steeds tekorten aan tarwe en aardappels
	In jaren niet zo'n schitterend noorderlicht
	Reeds in februari overal lenteweer
	Archeologen in de wolken met slagstanden (Cannstadt)
	Winteronweders in februari 1817
	Door tamelijk nat winterseizoen zijn rivieren overvol
	Aan de Amerikaanse oostkust is februari winters
Zomerseizoen (1817)	1817: Vroege hittegolf, natte augustus, mooie nazomer
	De hoos van Dongen, 13 juni 1817
	Hoe warm was het in Assen in juni 1817?
	Hemel verduisterd door miljoenen libellen
	Onweders in de zomer van 1817
	In een jaar of tien niet zo'n mooie septembermaand
	Na de slechte zomer van 1816 verwacht men in 1817 wat beters

	Trompetgeschal en zwaar onweer leiden tot paniek in Gent
	Horen wij het in Keulen wel eens donderen?
	In het moeras vindt men een Fries van tweeduizend jaar oud
	De herschepping van het Zeeuwse landschap tussen 1600 en 1800
	Kijk eens rond in Zeeland en je staat verbaasd
	Archeologische vondsten bij Domburg (Walcheren)
	Zomers hoogwater in Midden- en West-Europa
	In de dalen van Leie en Schelde staan alle meerschen blank
	De Romeinen zagen al zonnevlekken, maar wat zijn dat eigenlijk?
	Vergelijk de augustusmaanden van de afgelopen jaren
	Zeven slechte zomers eindigen in duurtejaar 1817
	Na jarenlange stagnatie wil menigeen weer eens op reis
	Ga voor dag en dauw op pad en heb altijd een stuk brood bij je
	Waartoe het nijpende tekort aan paarden kan leiden!
	Het nieuwe paard voor alleman heet draisine of loopwiel (1817)!
	Spaarbanken
1817/1818	Na koude oktober volgt vrij zachte winter met stormweer
Winterseizoen	Medio januari 1818 brengt zware storm Noordzee in beroering
	Oostzeegebied getroffen door rampstorm en ijsvloed
	De landbouw in 1817 (vorig jaar) weinig beter dan in 1816
	1818: winterweer, hoogwater en ijsgang blijven beperkt
	Altijd werk voor de aschman, de klepperman en de porder
	Al bij het ochtendgloren is de stad in rep en roer
	Een hoopvolle nieuwjaarsboodschap van de Amsterdamse porders
	Natuurkundige Chladni verklaart slechte zomer van 1816
	Nieuwe hogescholen in de Nederlanden
	Verjaardag opgeluisterd door zeedier. Maar wat is het?
	Opnieuw stormen, schade te land en scheepsrampen
	Boeren in nood. Wei- en hooiland staat al twee jaar blank
	Een kwart van de bevolking is aangewezen op bijstand
	Ijsvelden aan de oostkust van Groenland raken los
Zomerseizoen (1818)	1818: Eindelijk, na zes jaar, weer eens een warme zomer
	Hoogwater na bovenstroomse wolkbreuken
	Juni en juli 1818 voorbeeldig warm en droog
	Niet alle boeren zijn tevreden
	Hitte van eind juli verdreven door zware onweersbuien
	Gemengd nieuws
	Hoe boerde de landbouw in 1818?
	Gorinchem en de Lingewerken. Kanaal van Steenenhoek
1818/1819	Droogte houdt aan. Winter niet koud, mooie lente
Winterseizoen	Nog meer getuigen van zacht weer in de winter van 1819
	Zeldzaam dichte mist aan beide zijden van de Noordzee
	Niet in de wieg gesmoord
	Droogte maakt rivieren doorwaadbaar
	Tragisch ongeluk met schip Carolina in Medemblikse haven

	Uitgemergelde stakkerds krijgen soep uit de Papiniaanse pot
Zomerseizoen (1819)	Zomerseizoen 1819 is warm met droogteperioden Abnormale droogte in mei 1819 leidt tot grote brand op Veluwe De junimaanden van 1811 tot 1819 Juli 1819 begint met hitte en zware onweders Ook het eind van juli 1819 is onweersachtig Voedselsituatie in Parijs Urenlang door zand en heide met niet anders dan schapen Von Clausewitz: hoe voer je oorlog na Waterloo? De landbouw in 1819: zachte winter, droogte en muizenplagen Plan Blanken voor Nieuwe Merwede Plan Goudriaan versus plan Blanken In Nederland nog veel huisnijverheid, kinderarbeid en armoede De woestijn van het Koegras
1819/1820	Ouverture op ruim twee weken hard winterweer
Winterseizoen	Koning Winter gromt, maar bijt nog niet Heerst er op termijn evenwicht in het weer? Twaalf voorspellende dagen beelden het komende jaar uit Sinds de kozakken, zes jaar terug, niet meer zo'n barre winter Bloedregen roept vragen op Draag zorg dat barometers en thermometers geijkt zijn Zijn al die krasse temperaturen wel betrouwbaar? Aan de grote rivieren kan men al het ijs over Winterweer in Friesland Pieter de Leeuw (Zwanenburg) blikt terug op de winter Zelfs grote stromen leggen het af tegen gevolgen winterweer. In het gebied van Rijn en Waal groeien de zorgen. Bronnen en literatuur. Eerste tekenen. Maas. Duitse Rijn, Nederrijn. Liemers. Nijmegen en omgeving. Zoiets beleef je maar een keer in je leven! Over- en Neder-Betuwe. Ijsseldal. Lingegebied en Tielerwaard. Vijfheerenlanden en Alblasserwaard. Gorinchem. Bommelerwaard. Land van Maas en Waal. Maaskant, Noord-Brabant. Merwede en Biesbosch. Lijst van dijkdoorbraken. Zuid-Brabant. Oost-Vlaanderen Nieuwe vragen bij Plan Blanken Zware storm op 2 en 3 maart 1820 laat veel sporen na Waterbeheersing in de lage en hoge gewesten Wat schort er aan de rivieren en wat kunnen wij doen? In Noord-Amerika is 1819/1820 an old-fashioned winter
Zomerseizoen (1820)	Zomer is tamelijk koel en nat Na uitgebreide mei-onweders is de zomer in de knop gebroken Rampzalige branden in Oignies (Henegouwen) en Beilen (Drenthe) In Amsterdam telt men de vondelingen bij honderden Het wordt aanmerkelijk duister (7 september 1820) Als econoom weet koning-koopman Willem wel van wanten Infrastructuur loopt nog achter, meer kanalen en straatwegen

1820/1821	Winter is zo streng niet, maar duurt eindeloos lang
Winterseizoen	Koudste jaarwisseling sinds de Bataafsche Republiek
	In Gent noemt men de winter streng en droog
	Arm maar warm!
	Hoe reageren de rivieren op het winterweer in 1821?
	Statistiek. Demografie. Scheepvaartverkeer.
	Vater Rhein is de grootvorst onder de Europese rivieren
	Koning benoemt Riviercommissie van negen leden (1821)
	Foei, jongelingen! Gij zit te veel in huis, stap op uw loopwiel!
	Veel ijs en sneeuw aan de Amerikaanse oostkust
Zomerseizoen (1821)	Van Schaapscheerderskoude tot ongemeen schone Oogstmaand
	Lente-onweders in april en mei 1821
	Mijnramp door gasontploffing bij Seraing in het Luikse
	Goethe aanschouwt overstromingsramp
	De stad Amsterdam in cijfers (1821)
1821/1822	Zacht herfstweer draait uit op onstuimige kerstdagen
Winterseizoen	Zo'n barometer is toch wel erg onberekenbaar!
	Rivieren hoog en weilanden blank
	Meer over de kerststorm van 1821
	Vaarwel en blijf bewaard voor de cholera morbis
	Een man zonder tondeldoos is als een chirurgijn zonder mes
	Milde winter van 1822 onderbroken door woest weer
	Medio januari 1822 passeert een hevig winteronweer
	Zelden zoveel stormen en rampen als in maart 1822
	Dertien Scheveningse vissers verongelukt in maartstormen
	De 11 ^{de} maart 1822 is een rampdag aan de Noorse kust
	Het gemiddelde weersverloop volgens professor Brandes
Zomerseizoen (1822)	Zomer 1822 verblijdt met warmste seizoen sinds 1811
	Droogte, hittegolf, onweders, branden en vroege oogsten
	Drie maanden droogte worden goed merkbaar
	Rijnvaart met stoomschepen heeft goede toekomst
	In de winkel van Sinkel is alles te koop
	Belendende percelen nat houden!
	Engelse econoom Ricardo op reis door Nederland
	Wel te verwachten: 1822 is een uitstekend wijnjaar
1822/1823	Winter 1823 verbaast met ongekend venijnige koudegolf.
Winterseizoen	Enorme brand legt deel van Grevenmacher in de as
	Wat een monsterlijke opgave: langs twaalf Noord-Hollandse steden!
	Voor deze extreme kou moeten wij jaren teruggaan
	Met de slee over de grote rivieren en de Zuiderzee
	En onvermijdelijk komt de Grote Dooi
	Grillig tot het eind
	Hoe slaat een Friese boer zich door deze barre winter heen?
	Droogte en ijs, de rivieren in het buitenland

	Genoeg winterse perikelen? Er kan altijd nog wat bij
	Experimenten met meer thermometers
	Taalwetten roepen bij Belgen wrevel op
Zomerseizoen (1823)	Zomerseizoen is grillig met warmte en buien in augustus
	Het noodweer op 21 en 22 juli, dikke hagelstenen en brokjes ijs
	In Mazenzele vluchten bewoners voor wind en hagel hun kelders in
	Meteorologie vordert niet, bij gebrek aan theoretische basis
	Waal en Maas moeten worden gescheiden. Maar hoe?
	Boekhandel en uitgeverij Loosjes
	Met de vliegende schuit in één dag van Arnhem naar Amsterdam
	Hoe onze hoofdstad 's morgens voor dag en dauw wakker wordt
	Twee jonheeren, kortelings afgestudeerd, wandelen door ons land. Noord-Holland. Friesland. Groningen. Drenthe. Weldadigheidskolonies. Overijssel. Ommerschans. Graafschap. Zonderling luchtverschijnsel. Veluwe. Rivierengebied. Noord-Brabant. Utrecht. West-Brabant. Zeeland
1823/1824	De winter van vierentwintig is uitgesproken zacht
Winterseizoen	Stad Nijmegen wordt met stoom en steen ontsloten
	Winter 1824: weinig ijs maar wel veel wateroverlast
	Grote confuze over de waarde van de sestehalf
Zomerseizoen (1824)	Zomer 1824 houdt niet over, warmte komt pas laat
	Haagse burgemeester verbiedt loslopende honden
	Na de warmste dag, 14 juli, volgen zware onweders met hagel
	Groothertogdom geteisterd door groot onheil
	Het verdriet van Sir Thomas Raffles
	Steek geen pijp aan in het hooi. Grote brand in Waalwijk
	Zinsbegoochelende taferelen in Harderwijk
1824/1825	Een en al stormen, buien en hoge vloed
	Al in oktober komen de nieuwspapieren ruimte te kort!
	Onze zeekusten zijn allergevaarlijkst
	Eerste Reddingmaatschappij opgericht
	Zware buien en hoogwaters in West- en Midden-Europa
	Aanblik Waal in Nijmegen doet ergste vrezen. IJssel. Maas
	Hoge stand der rivieren en waters in de polders verklaard
Winterseizoen	Zware novemberstormen verplaatsen grote massa's zeewater
	Noord-Hollandsch Kanaal is impuls voor Amsterdam
	Luisteren naar nachtelijke nieuwjaarsmuziek met het raam open!
	Weer, wind en water aan de vooravond van een catastrofe
	Begin februari 1825: het weer in Middelburg, Haarlem en Zwolle
	Eerste berichten over ramp lijken mee te vallen
	Bronnen
	De gevolgen van de catastrofe. West-Vlaanderen. Antwerpen en Zeeuws-Vlaanderen. Zeeuwse eilanden. Brabant. Zuid-Holland. Noord-Holland. Wieringen, Marken en Urk. Eemland (Utrecht).

Gelderland (kust, riviereengebied). Schokland. Kust van Overijssel. Zwolle en Kampen en omgeving. Genemuiden, Zwartsluis en Has-selt. Vollenhove, de Wieden en Giethoorn. Steenwijk en omgeving. Blankenham en Kuinre. Verliezen in Overijssel. Drenthe. Friesland. Friese zuidkust. Waddeneilanden. Groningen

Samenvatting

Verschuift de datum van stormvloed en naar een later tijdstip?

In Duitsland is het nog erger! Oost-Friesland. Land Jever. Ham-burg. Tussen Weser en Elbe. Dithmarschen. Noord-Friesland. De-nemarken. Malaria

Na de rampstorm wordt het rustig en minder nat

Zomerseizoen (1825)	Zomer 1825 stemt met veel zon en warmte tot tevredenheid
	Hoe maak je kandeel en slem? En bouillonkoekjes voor op reis?
	Nog eens het wentelteefje en de arme ridder
	Zevenendertig grienden gestrand bij Sint-Annaland
	Archeologische vondsten op het Oert (Ameland)
	Droogte wordt in juli nijpend met alle gevaren van dien
	In het dorp Sart bij Spa gaan 47 huizen in vlammen op
	's-Gravendeel en Silvolde in vlammen
	Het Belgische ongenoegen treedt buiten zijn oevers
	Riviercommissie (van 1821) brengt rapport uit
	Baat dijkverhoging dan niet? Een principiële discussie!

BIJLAGEN

BRONNEN

1. Historisch onderzoek niet zonder voetangels en klemmen
 2. Een reconstructie van het historische klimaat
 3. Historische meetreeksen in de Lage Landen, circa 1750 tot 1830
- TEMPERATUUR, ETC.
4. Perioden met extreem koud en warm weer
 5. Een Kerstmis met sneeuwdek is nog geen witte kerst
 6. Grote rivieren en Zuiderzee onder vast ijs
 7. Gehele Bodenmeer (Bodensee) onder vast ijs
 8. Wijnogst
 9. Manley-reeks, temperaturen Midden-Engeland, 1801-1830
 10. Temperaturen te Parijs/Le Bourget, 1791-1830
 11. Historische gegevens over luchtdruk en wind
 12. Historische gegevens over neerslag

WATERSNODEN, OVERSTROMINGEN

13. Stormvloed I. Algemeen
14. Stormvloed II. Bijzonderheden
15. Vloedmerken (stormvloed)
16. Hoogwaters in de rivieren. Beersche Maas
17. Hoogwatermerken (rivieren)
18. Overstromingen in de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden

DIVERSEN

-
- 19 Zonnevlekken
-
- 20 Jaar- of groeiringen
-
- 21 Fenologie; vorsttolerantie
-
- 22 Aardbevingen
-
- 23 Wind in de nacht, water in de gracht
-
- 24 Tijdsbepaling
-
- 25 Weerklanken in de muziek (Harry Geurts)
-
- 26 Omreken Tabellen en schaalverdelingen
-
- 27 Enkele nuttige adressen
-

INDEX OP PLAATSNAMEN

ENKELE WOORDEN VOORAF

*Het weer is de belangrijkste bijzaak
in de geschiedenis.*

Een straffe oostenwind jaagt de sneeuw in wolken door de straten. De weinige mensen, de kraag hoog, das om, haasten zich naar huis. Daar is het lekker warm. Alle media besteden er aandacht aan. De eigenlijke winter loopt op zijn eind, het is begin maart. En toch vriest het dat het kraakt en wordt er op veel plaatsen geschaatst. Het openbaar vervoer komt tot stilstand. Iedereen staat verbaasd, alle media schrijven erover. Hoe is dit te rijmen met die veelbesproken opwarming? (Mopperen onkundigen.) En wat ook een punt is: door deze volstrekt onverwachte kou leggen veel planten die de eigenlijke winter met gemak hebben overleefd, alsnog het loodje. En dat in onze 21ste eeuw!

Wat wil ik hiermee zeggen? Van een weersgesteldheid die wij bijzonder vinden, zouden onze voorouders, twee eeuwen geleden, niet hebben opgekeken.

In een strenge winter lag zelfs in maart nog de hele Zuiderzee vol ijsschotsen en was het gevaarlijk varen.

Onze voorouders, rond 1800, 1825, leven dan ook nog onder het regiem van de Kleine IJstijd. Veel winters zijn ouderwets koud en lang, enkele heten weergaloos. Het weer is grillig, waardoor ook zinderende zomers niet ontbreken. En men leest in de courant dat de tot nu toe onwrikbare ijsvelden aan de oostkust van Groenland los beginnen te raken.

Weerberichten zijn er natuurlijk nog niet. Men kijkt wel naar de wind en de wolken en soms naar de kat en de spinnen. En vooral ook in de almanak! Ach, almanak leugenzak! Iedereen beseft wel, dat niemand slecht weer ziet aankomen. Een enkeling raadpleegt zijn barometer en vermoedt storm op komst. Maar bijna iedereen stapt nietsvermoedend de deur uit. Vissers varen uit op hoop van zegen. Zijn er veel slachtoffers op zee dan telt men ze niet, maar past men de oude vuistregel toe: tien man per schip. Vergaat een Oostindiëvaarder dan spoelen de slachtoffers bij honderden aan op onze stranden. En als je nooit meer wat hoort is de nuchtere conclusie dat men kennelijk met man en muis is vergaan!

Het aantal personen dat zich door enig instrument, zoals een barometer, laat leiden, is uiterst gering.

En behalve slecht weer zijn er in de 19de eeuw wel ergere dingen. Menige ouder ziet zijn kinderen opgroeien in een krot zonder sanitair, met slecht drinkwater. Eén blik op een Drentse of veenkoloniale plaggenhut of op de Amsterdamse Goudsbloemgracht is al voldoende om ons te doen huiveren.

Vele andere negentiende-eeuwers, vooral in de lagere delen van ons land, leven onder voortdurende dreiging van zee en rivieren. Bij stormweer en hoogwater doen ze nachtenlang geen oog dicht. In de jaren 1801-1825 wordt ons land bijna twintigmaal getroffen door overstromingen, waarvan viermaal ernstig, in 1808, 1809, 1820 en 1825. Gelukkig gaat het na de laatste rampen als bij toverslag een stuk beter. Na 1820 (omvangrijke rivieroverstromingen) en 1825 (ernstige stormvloed), is de

eerstvolgende watersnood in het rivierengebied pas in 1855 en laten de volgende stormvloed op zich wachten tot 1906 en 1916.

Van 1799 tot 1815 verkeert Europa haast bij voortduring in staat van oorlog. Pas na het Congres van Wenen (1815) kan Nederland, bevrijd van vreemde heersers en tot één land verenigd met onze zuiderburen, gaan werken aan een ordentelijke en welvarende samenleving.

In dit deel moet aandacht worden besteed aan de Napoleontische oorlogen (met bijbehorende weersgesteldheid!) met als dramatisch hoogtepunten de invasie in Zeeland (1809), de Tocht naar Rusland (1812) en de Slag bij Waterloo (1815).

Evenals in de vorige delen probeer ik de gebeurtenissen te zien door de ogen van een ooggetuige of tijdgenoot. Dat heeft tot gevolg dat deze dus nog niets van de toekomst weet en zich vaak van alles afvraagt, bijvoorbeeld of de winter streng wordt. Dat is een voorkeur, een keuze. Het verhaal staat in de tegenwoordige tijd. Een andere verhaalvorm zou zijn die van de (latere) geschiedschrijver die een verslag maakt, een proces verbaal. Daarbij staat alles in de verleden tijd.

*

In mijn schooltijd (vanaf de jaren dertig) kreeg je een formidabele portie historische bagage mee. Als ideaal werd ons voorgehouden: *Non scholae sed vitae discimus!* Je leert niet voor de school, maar voor het leven! Inderdaad heb ik er vaak van kunnen profiteren. Maar het was eenzijdige kennis: oorlog en vrede, grenscorrecties, kabinetten, zeehelden, etc. stonden centraal. Burgers en boeren, landarbeiders, minderbedeelden en paupers kregen weinig of geen aandacht. En dat gold ook voor onderwerpen als (vrouwen)emancipatie.

Zelf maakte ik voor de eerste (niet laatste!) maal op hardhandige wijze kennis met de oorlog bij een razzia in februari 1943. Dankzij de moed van Dr. J.N.I.M. Geurts, rector van het Lyceum Stokroosplein (later Grotiuscollege), kon ik maar net ontsnappen aan de Arbeitseinsatz in Duitsland. De rector stuurde de leerlingen die gezocht werden naar huis, terwijl in haast elke klas NSB-kinderen zaten. (Waren die een dag afwezig, dan kwamen de tongen los, van docenten zowel als van leerlingen!)

Terug naar de lessen. Wat op een paar uitzonderingen na, op school en in de geschiedschrijving, helemaal werd overgeslagen, waren natuurrampen. Die vielen onder een heel andere categorie, waar de meeste historici weinig belangstelling voor hadden. Je kon er weinig wijze lessen uit trekken! Kregen al die rampen, vooral de stormvloed, dan geen aandacht? Jawel, na iedere ramp verschenen er boeken en gedenkschriften, maar die bestonden meestal uit een compilatie van de lange reeks eerdere rampen, met als sluitpost de laatste ramp.

Deze werkwijze leidde tot veel onkritisch overschrijfwerk. Er ontstond dan een mengmoes van rijp en groen, van feit en fictie. Het onderwerp stormvloed had om het grote belang een ruime plek in onze geschiedenis moeten innemen. Het bleef stiefmoederlijk bedeed en gebrekkig beschreven.

Na de catastrofe van 1953 met in Nederland circa 1800 doden (officieel: 1836), is

de aandacht terecht sterk toegenomen. Behalve landverlies en grote schade zijn in de loop van de geschiedenis veel mensen om het leven gekomen. In totaal, de Allerheiligenvloed in 1570 meegeteld, bijna 13.000 personen. (Cf. bijlage 14.)

De aandacht voor historische watersnoden neemt toe. In 2017 is de Kerstvloed van 1717 herdacht. Andere kandidaten zijn in 2020 de watersnood van 1820, in 2021: 1421, in 1822: 1122 (Utrecht, Kromme Rijn), in 2025: 1825, etc.

GOTTSCHALK. Al opgemerkt is, dat onze kennis van historische watersnoden tot kort na de laatste oorlog onvoldoende was, een noodzakelijk gevolg van een gebrek aan betrouwbare literatuur. Hier werd een nieuw begin gemaakt door M.K. Elisabeth Gottschalk. Op 13 oktober 1964 aanvaardde zij met een openbare les haar ambt van gewoon lector in de Historische Geografie aan de Universiteit van Amsterdam († 1989). Van 1971 tot 1977 publiceerde zij *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*, drie delen, van de oudste tijden tot 1700. Na grondig bronnenonderzoek kon zij een ware opruiming houden in de watersnoodliteratuur. Zij stelde zich daarbij niet tevreden met het brandmerken van fictie, zij onderzocht ook *hoe* onjuistheden de geschiedverhalen waren binnengeslopen. Het is jammer dat de resultaten van haar jarenlange werk nog steeds niet tot alle onderzoekers op dit gebied zijn doorgedrongen en dat er (zelf online) nog wel gebruik wordt gemaakt van verouderde en corrupte bronnen.

Het werk van Gottschalk (bij wie ik ben afgestudeerd) bracht twee nevenzaken mee, die voor mij van belang bleken te zijn. Ten eerste waren veel jaren voor haar niet relevant (geen overstroming). Ten tweede beschikte zij niet over alle noodzakelijke weerdata in jaren waarin er wel een overstroming optrad.

Daardoor werd mij, als op een presenteerblad, een vrijwel onbekend terrein van onderzoek aangeboden.

AFBAKENING. Ik stelde mij voor een boek te schrijven over de weersgesteldheid in de afgelopen duizend jaar. Uiteraard in samenhang met het dagelijks leven en met als decor het bekende geschiedverhaal inclusief zowel het dagelijkse leven als de politieke verwickelingen en oorlogen. En met ruime aandacht voor de vele natuurrampen. Geschiedschrijving zonder beperkingen? Nee, ik moest grenzen stellen. Het weer is zo'n ingrijpend fenomeen, dat je er ongeveer alles bij zou kunnen betrekken. Als gebied koos ik Nederland en België (de Lage Landen) met naaste omgeving, met name het Rijngebied. Grote rampen in de rest van West-Europa mogen niet onvermeld blijven. Als gunstige omstandigheden beschouwde ik mijn opleiding tot historisch-geograaf, een ondervinding van 37 jaar aan basis/havo/vwo en natuurlijk mijn jeugdijaren.

Steeds ben ik als het ware achtervolgd door weer, wind en water (soms onbewust): de tornado van Borculo (1925), de rivieroverstromingen in 1926, de barre winter van 1929, de mooie zomers van de jaren dertig en de oorlogswinters. Tot mijn grote genoegen woonde ik twaalf jaar lang pal aan het water, de Lek en de Berkel. Na al deze emoties bleek mijn belangstelling ongeneeslijk te zijn geworden. In 1938 ben ik begonnen het weer te noteren.

Juist toen koudegolven zich aandienen.

*

Van mijn belangstelling voor dit onderwerp, ook voor het weer in het verleden, heb ik blijk gegeven in 1961 met *Weer of geen weer?* en in 1984 met *Bar en boos, zeven eeuwen winterweer in de Lage Landen*. Over het historische weer vond ik veel gegevens. Vanaf rond 1700 eeuw bleken alle dagen bekend te zijn. Het was een vondst die niet alleen mij heeft verbaasd.

Bij de beschrijving van de watersneden heb ik dankbaar gebruik gemaakt van het werk van Gottschalk, waaraan ik ook een bijdrage heb mogen leveren. Nieuw onderzoek betekent ook meer gegevens en nadere inzichten. Zo is er veel meer bekend over de weersgesteldheid gedurende een overstroming. Dus niet alleen bij het begin, maar ook gedurende de periode met hoog water. Ook kon ik aandacht schenken aan tijden met laagwater.

BRUSSEL EN DE BILT. Ik had vóór mijn pensionering een stuk of twintig boeken geschreven, maar die bleken het kleinere werk vergeleken met wat er daarna op mij afkwam. Dat dank ik aan het initiatief van het KNMI en van de EG. In Brussel was men reeds in 1980 gestart met een Klimaatonderzoek in Europees verband. Daarbij waren van meet af aan twee enthousiaste KNMI-ers betrokken, Harry Geurts en Aryan van Engelen. Mijn *Bar en boos* (1984) bleek daar wonderwel op aan te sluiten. Na enige overleg kwamen wij tot overeenstemming en in 1988 slosten auteur, uitgever Van Wijnen en de EG/KNMI een contract. Het plan was een project over weer, wind en water in het verleden, gesubsidieerd en ondersteund door de EG/KNMI. Aanvankelijk dachten wij aan vier delen, maar de historische bronnen vloeiden zo rijkelijk dat dit aantal te klein bleek. Het zijn er nu al zeven en het zouden er wel eens tien kunnen worden.

Dat van de delen 1 tot 7 tot nu toe twaalf (her)drukken nodig zijn geweest en dat ik in 2017 een vijfde onderscheiding (de zilveren anjer) mocht ontvangen, sterkt mij in de overtuiging dat ik met mijn benadering en werkwijze nog steeds het rechte pad bewandel.

DOELSTELLING. In feite schrijf ik drie boeken, de geschiedenis van weer en water en de gewone mensengeschiedenis. Omdat ik chronologisch te werk ga, kan ik dit drietal gemakkelijk in elkaar schuiven. Dat schept goede mogelijkheden om causale verbanden (en die zijn er legio) zichtbaar te maken. Van genoemde drie bieden er twee, de weersgesteldheid en de overstromingen, fragmentarische en eenzijdige kennis. Het geschiedverhaal is per definitie geen los zand, maar een doorlopend verhaal met samenhang. Het kan fungeren als verbindende tekst en is als het ware het decor waartegen weer en water zich afspelen. Nu en dan gunnen wij de lezer een helikopterblik, waarmee hij het gehele tijdsbestek, het historische landschap met alle aspecten, kan overzien.

RODE DRADEN. Door de tekst heen lopen, vanaf Karel de Grote tot in onze tijd, twee rode draden. De eerste is de invloed van het weer op het dagelijkse leven, vooral van arme en kwetsbare mensen, die in de geschiedschrijving vaak een verwaarloosde categorie hebben gevormd. Zij waren altijd de dupe van slecht weer. Voor rijke en vooraanstaande mensen is het altijd goed weer, ze vriezen niet dood, lijden geen honger en vermaken zich wel!

De tweede rode draad is de invloed van het weer op historische gebeurtenissen, oor-

logshandelingen. Ook in dat opzicht heeft deel 7 veel te bieden, de invasie in Zeeland (1809), de Tocht naar Rusland (1812), de Slag bij Waterloo (1815)!

Om de beschrijvende gegevens statistisch te kunnen verwerken heb ik winter- en zomerseizoenen voorzien van een temperatuurindex op een schaal van 1 tot 9. Daarbij heb ik veel medewerking ondervonden van Folkert IJnsen in Stiens, waterstaatsman en statisticus. (Hij is helaas in 2017 overleden.)

Een vaak gestelde vraag is of ik deze boeken alleen schrijf. Het antwoord is: ja (afgezien van enkele passages in deel 1 en een bijlage in deel 7). Het is beter om de tekst in één hand te houden, zowel uit een oogpunt van continuïteit in de inhoudelijke behandeling als van consistentie in taal en stijl. Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat ik geen ondersteuning heb gehad. Zojuist noemde ik al Folkert IJnsen. Het geldt ook voor een aantal illustraties, ook grafieken.

Heel erkentelijk ben ik Dingeman van Wijnen, mijn uitgever. Al vele jaren werken wij uitstekend samen. Ik moet ook noemen Peter Siegmund, klimaatonderzoeker en contactpersoon bij het KNMI en Sebastiaan Cobelens, weerhistoricus. Anderen die ik hier graag wil bedanken zijn: Ruud van Doorn (technisch-wetenschappelijk onderzoeker), Bernard van Bossum (journalist), Ton Lindemann (weerstation Meteo-Maarssen), Stichting Noviomagus (Nijmegen, gevelstenenproject), André Horlings (wetenschapsjournalist), Jan Jager (weerstation Cumulonimbus), André Ibelings (voor technische bijstand), Bennie Bouwhuis (zie beneden), Klaas Ybema, Gerrit Kouwenhoven, Jan de Roos, Irene Maas, G. Timmers, Leo Wouters (foto's), Nils Voskuil, Wim Holwerda en Lodewijk van Duuren.

RAAMWERK DAT INGEVULD MOET WORDEN. Met deze reeks boeken beoog ik niet een volledig overzicht van weer, wind en water te publiceren. Beschikten wij in de Middeleeuwen over te weinig bronnen, later worden het er overstelpend veel. De boeken zouden vele malen dikker kunnen zijn. Ze bieden een handreiking, een antwoord op de vraag: wat is er in grote lijnen op dit gebied gebeurd? Als ik een bui met onweer en hagel beschrijf, doe ik dat in de zekerheid dat er vele malen meer gegevens zijn. Daar moeten anderen mee aan de slag. Ik bedoel: mensen die veel kennis hebben van de plaatselijke geschiedenis en topografie en die veel meer bronnen kennen dan ik!

Bestudering van het weer is een boeiende hobby uiterst actueel, heel fotogeniek, en brengt je met andere weeramateurs in contact. En het hoeft helemaal niet zo veel te kosten. Ik zou zeggen: wat wil je nog meer?

Dankzij speurwerk van al die honderden personen zijn al veel gegevens boven water gekomen. Hier is kleinschaligheid troef. Het kan vlak bij huis zijn, in je eigen dorp, buurt of stadswijk. Voor heel wat onderzoek is de computer ideaal, maar ook kan men al wandelend speuren naar tekens in het landschap. In het bijzonder wil ik hier wijzen op de al genoemde heer Bennie Bouwhuis in Nijbroek. Hij heeft door jarenlang speurwerk in historische kranten een uniek weerarchief opgebouwd met gegevens over vrijwel alle belangrijke onweersbuien boven Nederland en omliggende landen vanaf 1700. Ik waardeer het zeer dat ik daar gebruik van heb mogen maken.

Ik raad ieder die op dit gebied bezig is, samen te werken, ook met personen van andere disciplines zoals genealogen. (Ik denk hier aan migraties en onverwachte

sterfgevallen onder onze voorouders.) En vergeten wij niet onze collega's aan de andere kant van de grens! Van veel belang is het intensiveren van de contacten met scholen. Daar zitten de onderzoekers van morgen.
Zoek, onderzoek, neem contact op, en publiceer. Zo komen we verder!

Jan Buisman, 15 maart 2019

P.S. Enkele bijlagen verkeren in staat van wording en vragen om aanvulling. Dat geldt voor bijlage 3, personen die instrumentele waarnemingen hebben verricht, en voor bijlage 15 en 17 (vloedmerken en hoogwatermerken).

1800-1801

OVER DE DREMPEL NAAR DE EEUW VAN DE VOORUITGANG

In de nacht van woensdag 31 december 1800 op donderdag 1 januari 1801 laten wij de 18de eeuw achter ons en stappen wij over de drempel de 19de eeuw binnen. Voor die eeuw zijn veel namen bedacht, die komen nog aan de orde.

Afgezien van de eerste jaren is deze eeuw opmerkelijk rustig. In de honderd jaar tussen *Waterloo* (1815) en de catastrofe van 1914 blijft *Europa* gespaard voor langdurige of grote oorlogen. Wel zijn er kortstondige conflicten tussen *Pruisen* en *Oostenrijk* (1866) en tussen *Frankrijk* en *Duitsland* in 1870/1871. Dit laatste eindigt met het befaamde beleg van *Parijs* bij winterweer. Dan is er het geschil tussen *Nederland* en *België* dat negen jaar duurt (1830-1839).

Natuurrampen zijn er ook al weinig. Na de stormvloedcatastrofe van 1825 met in totaal bijna duizend slachtoffers, blijft het deze 19de eeuw betrekkelijk rustig. Een tweede grote ramp zijn de rivieroverstromingen in 1855. Daarmee is niet gezegd dat de 19de eeuw rustig en probleemloos voortkabbelt. Men heeft te kampen met epidemische ziekten, schrijnende woon- en werkomstandigheden, veel armoede, sociale onrust en zelfs enkele revoluties.

Wat het weer betreft: de Kleine IJstijd loopt op een eind, maar het weer blijft grillig en onvoorspelbaar, wat natuurlijk ook juist de charme ervan uitmaakt.

De oude eeuw neemt waardig afscheid met een storm zoals men die in tientallen jaren niet meer heeft beleefd en de nieuwe eeuw begint met een laat wintertje en een januszomer, een zomer met twee gezichten.

DE INDUSTRIËLE REVOLUTIE. De 19de eeuw noemt men wel de Eeuw van de Vooruitgang. Maar waar zit die vooruitgang dan? Vooral in de onvoorstelbare ontplooiing van wetenschap en techniek. Sedert het eind van de 18de eeuw staan de stoommachine en zijn toepassingen centraal. Dankzij de stoommachine is er een enorme ontwikkeling op gang gekomen in nijverheid en verkeer. De bekende historicus Arnold Toynbee zal later (hij overleed in 1883) de term Industriële Revolutie gebruiken.

Deze Revolutie is in *Engeland* begonnen op basis van steenkolen, ijzererts en textiel (katoen) en springt rond 1800 over naar het vasteland. Alle landen met kolen en/of ijzererts worden er door aangegrepen, eerst *België*, in het bijzonder *Luik* en de *Borinage* (*Charleroi*), dus *Wallonië*. Vervolgens komen aan de beurt *Duitsland* (Ruhrgebied), *Frankrijk* en andere landen. Het zuiden van Europa, waar naar verhouding weinig kolen en ijzererts worden gevonden, loopt in deze tijd een achterstand op.

Wetenschappelijke tijdschriften vermelden in elke nieuwe aflevering hoe vondsten op natuurkundig, geneeskundig en ander gebied het leven verder verbeteren en veraangenamen en hoe ontdekkingsreizigers de lege gebieden op aarde, vaak in Afrika, verkennen en onderzoeken. Men is nog maar nauwelijks gewend aan stoomkracht en gaslicht of de elektriciteit doet reeds aarzelend haar intrede. Intussen ziet

men al overal stoomschepen en stoomtreinen. Het levenstempo verloopt steeds sneller. Trekschuit en postkoets, waarmee men eeuwenlang tevreden was, worden nu als traag en ouderwets ervaren.

Geleidelijk komen er ook veel schaduwzijden aan het licht. Bij iedere nieuwe uitvinding wordt meer handenarbeid overgenomen door machines. Het gevolg zal op den duur zijn dat arbeiders in principe vervangbaar worden, handelswaar. De arbeiders wonen, om tijdverlies tegen te gaan, dichtbij de fabriek en de mijn. In de loop van de 19de eeuw worden die arbeiderswijken steeds groter en daarmee de wantoestanden bij de huisvesting. De werkdagen lopen uit tot 16 uur. Henri Ford is in 1922 de eerste die de 8-urige werkdag invoert. Hij realiseert zich dat zijn eigen arbeiders alleen een auto kopen als ze tijd krijgen er in te rijden.

KAN DE REDE ONS REDDEN? In de 18de eeuw denken velen van wel (cf. deel VI). Alle problemen zijn oplosbaar, het antwoord is tweeledig: de wetenschap! En de toekomst! Wij herinneren hier aan de Franse wiskundige Antoine Marquis De Condorcet (1743-1784). Hij brengt de essentie van de Verlichting als volgt onder woorden.

Het moment zal dus komen dat de zon op aarde alleen nog maar schijnt op vrije mensen die geen andere meester erkennen dan hun rede.

Let wel, dat moment is er nog niet. Toch wordt de nieuwe werkelijkheid door sommigen ervaren als paradijselijk. Wie echter met zijn hoofd in de wolken loopt, ziet de aardse realiteit niet meer. De les van de geschiedenis is dat iedere utopie in haar tegendeel kan verkeren en zelfs kan ontaarden in een dystopie, een nachtmerrie.

In de tijd van Homerus begon men contracten schriftelijk vast te leggen in plaats van deze mondeling af te spreken. De samenleving zou er betrouwbaarder door worden. Maar Homerus waarschuwde dat hiermee juist het vertrouwen tussen de mensen verloren zou gaan. En Socrates betreurde de schriftelijke vastlegging van de goden- en heldenverhalen. De ideale overdrachtsvorm is nu juist het mondeling voorgedragen verhaal, de vertelling. Nu gaat het geheugen zijn functie verliezen.

Ook van de komst van de torenklokken (uurwerken) in de 14de eeuw verwachtte men een ideale samenleving. Doordat alle mensen hun dag volgens de klok gaan inrichten en op tijd opstaan, kan men de werktijden perfect regelen. En zo komt de ideale samenleving tot stand.

Maar al voor de eeuwwisseling vragen velen zich af of de Verlichting zich niet blind staart op de zichtbare werkelijkheid. Bij de onvoorstelbare catastrofe van Lissabon (1755) bleek dat de mens vaak machteloos staat tegenover de natuur. En de Zevenjarige Oorlog (1756-1763), ook wel de Eerste Wereldoorlog genoemd, had wel erg veel irrationele momenten.

En nu hebben wij de Franse Revolutie (1789) achter de rug en zijn er al weer tal van oorlogen. Met dank aan de Verlichting maken de partijen gebruik van de technische vooruitgang die in staat stelt om oorlogen met steeds efficiëntere middelen uit te vechten. De 19de eeuw eindigt in het catastrofale jaar 1914.

De 18de-eeuwse Verlichting met haar nadruk op vrije ontplooiing van de mens op allerlei gebied, met de ratio als leidraad, heeft tot grote vooruitgang geleid. Voor-

al de natuurwetenschappen hebben er geweldig van geprofiteerd. Maar tevens komen de grenzen en eenzijdigheden in zicht. Signalen uit de literatuur, schilderkunst, etc. duiden eind 18de eeuw op een kentering. Is de mens niet meer dan de Verlichting veronderstelt? Handelt hij steeds zuiver rationeel? Emoties eisen hun plek op naast de rede. Een van de idealen van de Franse Revolutie was dat veel mensen uit rationele overwegingen het groepsbelang zullen kiezen boven het eigenbelang. Op langere termijn zouden die twee samen kunnen gaan. Het bleek een sympathieke illusie, meestal bezwijkt men voor de korte termijn, het onmiddellijke resultaat. De mens denkt vaak allesbehalve rationeel en wordt beheerst door ongeduld, jaloezie, egoïsme, geldzucht, etc.

PRACHTIGE RESULTATEN, OOK DUBIEUZE EN ONGEWENSTE GEVOLGEN. In de 18de en 19de eeuw ontstaat bij veel Europese wetenschappers een onderzoeksmentaliteit die tot grootse prestaties heeft geleid op velerlei gebied en die ons leven enorm heeft verrijkt. Er wordt een grens overschreden als de neiging postvat om alles inhoudelijk rationeel te analyseren, ook overgeleverde zeden, gebruiken, volksfeesten, religieuze rituelen, godsdienstige mysteries. Blijft er nog iets over, als alles begrijpelijk en transparant moet zijn? Dan ontstaat er een mentaliteit die typische Europees is, maar die Afrikanen, Aziaten en Latino's, de overgrote meerderheid van de mensheid, geheel vreemd is.

Geleidelijk worden ook de bijwerkingen en nadelen van de enorme technische vooruitgang merkbaar. Vervuiling, milieuproblemen, ontbossing, verwoesting van landschappen en klimaatverandering dienen zich aan. Indirecte gevolgen zijn de slechte leefomstandigheden en de uitbuiting van de fabrieksarbeiders en mijnwerkers, die zullen leiden tot de opkomst van communisme en socialisme. Opmerkelijk is dat *Nederland* met relatief weinig industrie nog de hele 19de eeuw een land van boeren en kooplieden blijft. Dit in tegenstelling tot *België*, dat zich rap tot industrieland ontwikkelt.

En dan zijn er, last but not least, de oorlogen. Rivaliteit tussen de mogendheden en een verstoring van het Europese evenwicht leiden tot een bewapeningswedloop. Wagens worden efficiënter. Oorlogen nemen steeds grimmiger vormen aan. Deze ontwikkelingen monden tenslotte uit in het catastrofale jaar 1914.

HET EUROPEES MACHTSEVENWICHT. Essentieel is, ook voor het avondland Europa, de afwezigheid van oorlog. Daarbij staat het Europese machtsevenwicht, de status quo, centraal. Al eeuwenlang is bekend dat verstoring ervan oorlog betekent met alle rampzalige gevolgen van dien. Echte vooruitgang is alleen mogelijk in een toestand van rust, vrede en vertrouwen.

Al duizenden jaren is bekend hoe riskant een verstoring van het evenwicht is tussen sterke staten van welke de één een opkomende macht is en de andere bezig is te verzwakken en dat niet accepteert. Reeds de bekende Atheense historicus Thucydides (ca. 455-396 v.Chr.), tevens vlootcommandant in de Peloponnesische Oorlog tussen *Athene* en *Sparta*, wist dit en hij schreef er ook over. Tal van oorlogen zijn op deze tegenstelling terug te voeren. Ook in *West-* en *Midden-Europa* geldt dat dit evenwicht zorgvuldig moet worden bewaakt. Een tweede axioma, en het hangt hiermee samen, is, dat *Engeland* nooit werkeloos blijft toezien als de mondingen van *Rijn*, *Maas* en *Schelde* (juist tegenover de *Theemsmonding*) door een

sterk land worden bezet. De kans is groot dat men deze bezetting al zal beschouwen als een casus belli, een reden tot oorlog.

Bekend was in dit opzicht de tijd van de Franse koning Lodewijk XIV (1643-1715) en zijn tegenspeler stadhouder-koning Willem III (1672-1702). Het was bijna aanhoudend oorlog.

De Grote Franse Revolutie van 1789 is in chaos geëindigd. En als dan de roep klinkt om een sterke man, staat Bonaparte klaar. Geboren op het Italiaanssprekende, maar tot *Frankrijk* behorende eiland *Corsica*, diende hij reeds als artillerieofficier in het leger van Lodewijk XVI. Na 1789 gaat hij als vanzelf over in dienst van de Republiek en maakt hij snel carrière door zijn successen op het slagveld. Hij klimt op tot brigadegeneraal en in december 1804 is hij keizer Napoleon. Onder hem vindt er opnieuw een ernstige verstoring plaats, die zelfs een ongekende geografische gedaante zal aannemen. Na *Waterloo* (1815) wordt *Frankrijk* gedegradeerd tot een tweederangs staat. Een halve eeuw blijft het ongewoon rustig. Dan ontwikkelt zich een nieuw machtscentrum waarbij de voornaamste ontwikkeling is dat *Pruisen* de kern wordt waaromheen de Duitse eenheid tot stand komt (1871).

De andere Europese machtsfactor, *Engeland*, zoekt zijn expansie niet in *Europa* maar in *Afrika*, *Azië* en andere delen van de wereld. Rond 1900 beheerst het Britse Imperium een kwart van de wereldbevolking. Was het Frans sinds de 17de eeuw de culturele wereldtaal bij uitstek, gesproken door diplomaten en aan vorstenhoven, in de 19de eeuw ontwikkelt het Engels zich als de alomtegenwoordige handelstaal.

*In 't verleden ligt het heden,
In het nu wat worden zal!*

(Willem Bilderdijk, 1756-1831)

Niet zelden hebben wij (achteraf) de neiging het verleden als onwrikbaar te beschouwen. Het heeft nu eenmaal moeten gaan zoals het is gegaan. De afloop lijkt bepaald en er kan zelfs een zekere logica in zitten. Achteraf lijkt dat zo. Maar voor de tijdgenoot is de toekomst open en ongewis, het kan nog alle kanten uit. Ontwikkelingen worden niet begrepen, die zullen pas later begrijpelijk worden. Herhaalt de geschiedenis zich? Het antwoord is: nee. Wel zien wij bepaalde patronen terugkeren. Het doet wat denken aan de seizoenen. Je weet dat het winter wordt, dat is ieder jaar zo. En toch is elke winter anders.

Hier past de vraag of wij het verleden ooit goed zullen kennen. In hoeverre kunnen wij ons inleven in de onzekerheden, zorgen en dilemma's waarmee onze voorouders hun brein pijnigden. Hier gaat het niet zozeer om feiten en gebeurtenissen, maar om de benadering ervan, de omgang ermee.

Hoe beleefde men het samenspel individu, gezin, familie en gemeenschap, van lichaam en ziel, ziekte en dood, jeugd en ouderdom, angst en hoop, eigen en vreemd, natuur en milieu, van de wijzen van communicatie, van tijd en geschiedenis, van religie, etc. Hier raken wij een even boeiend als veelomvattend onderwerp: de mentaliteitsgeschiedenis.

De *Zuidelijke Nederlanden*, *België*, zijn al in 1795 ingelijfd bij *Frankrijk*, *Nederland* nog niet, dat volgt pas in 1810. De Nederlanders hebben de transformatie van de *Republiek der Verenigde Provinciën* in de *Bataafsche Republiek* tamelijk soepel

doorstaan. De Grondwet van 1798 is in die zin gewijzigd dat er een nieuwe eenheidsstaat is ontstaan. Een maatregel die beoogt een beter ontwikkelde generatie aan de macht te brengen, is een verlaging van de leeftijd waarop men meerderjarig wordt. Onder het Ancien Régime was deze in *Holland* 25 jaar, in 1798 werd dat 21 jaar.¹ Men hoopt veel jongeren warm te krijgen voor de revolutionaire denkbeelden. Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst. Maar de Nederlander laat zich niet gauw gek maken. Vergenoeg u met het nederige en verlies u niet in de wolken. Ietwat poëtisch uitgedrukt:

*'t Is beter zitten met den valk
Dan met den uil gevlogen.*²

In andere bewoordingen: Beter één vogel in de hand, dan tien in de lucht!
Een zekere R. Fell, Engelsman op reis, verklaart (in vertaling):

Het uitzigt van den Hollander is, zijn beroep moge zijn wat het wille, eerlijk, vrijmoedig en opregt, en de eenige onbehagelijke trek is een zekere behoedzaamheid, die aan argwaan grenst. Opvoeding, voorbeeld en gewoonte hebben de meeste Hollandsche kooplieden een overhelling tot gierigheid, of liever een hevige begeerte om bij een te zamelen, ingeboezemd; maar ik geloof dat geene natie ter wereld meer dan deze lof verdient, wegens hare naauwgezette eerlijkheid en onomkoopbare braafheid, en ik mag hier wel bijvoegen, ook wegens hare vaderlandschliefde, zucht voor het algemeen welzijn en weldadigheid.

In *Rotterdam* doet hij een bijzondere ervaring op die hem positief stemt.

*Aan de in Rotterdam heerschende goede zeden heeft men te danken, dat het kiesche oor noch oog door tegenwoordigheid van een enkel meisje van plaisir in den schouwburg geërgerd wordt. Natuurlijk zijn er in die stad wel bordelen. Maar zij staan zelfs niet dicht bij openbare plaatsen, en 'er wordt reeds eenige kennis met de ondeugd gevorderd, om hier hare schuilhoeken te ontdekken.*³

De Industriële Revolutie brengt een ommekeer in de sociaal-economische verhoudingen. Duizenden jaren lang kende men allerlei werktuigen en wapens en wind- en watermolens. Het betekende vervanging van spierkracht. Dat geldt ook voor de Industriële Revolutie. Eind 20ste eeuw neemt de computer denkkracht en geheugen over. De volgende stap is de robot die 24 uur per dag werkt en nooit om een vrije dag vraagt. Tot nog toe gaan bij elke nieuwe stap de startkwalificaties omhoog en worden mensen die routineus werk doen, werkloos. Maar er komen ook nieuwe banen bij.

Nergens heerst alleen maar rozengeur en maneschijn! (Om het licht te kunnen waarderen moet het ook stikdonker kunnen worden.) Maar na *Waterloo* (1815) ziet men overal herstel en langdurige afwezigheid van oorlog.

Het inzicht dat de toenemende welvaart in de 19de eeuw wordt bereikt over de ruggen van honderdduizenden mijnwerkers, fabrieksarbeiders en andere loonslaven en dat de prijs van de welvaart wordt uitgedrukt in uitputting van grondstoffen en milieubederf, breekt pas later door. Rond 1800 en 1825 ziet men de gekleurde rookpluimen boven de talloze fabrieksschoorstenen nog als trotse signalen van welvaart en van een nieuwe tijd. Een eeuw later denkt men daar heel anders over. De hoopvolle 19de eeuw eindigt in 1914. En hoe!

GOLFBEWEGINGEN GEDURENDE TWEE EEUWEN (ECONOMIE, WELVAART). Grote economen leren ons dat welvaart niet gelijkmatig stijgt maar met sprongen. Ons interesseren hier de lange golfbewegingen, men spreekt van Kondratieffgolven (cycli). In de 19de en 20ste eeuw kent men er vijf.

[1.] De eerste is de Industriële Revolutie. Deze begint rond 1780 in *Engeland* en slaat dan over naar het Europese vasteland en naar de Engelssprekende oostkust van de Verenigde Staten. Kolen zijn de hoofdenergiebron en de voornaamste producten zijn ijzer, staal, en niet te vergeten katoen. Deze vorm van textiel is al eeuwen bekend en wordt nu een massaproduct met als centrum: *Liverpool*. Voor de verwerking ervan zijn ingenieuze machines nodig (spinnen, weven, etc.) wat een stimulans is voor innovatie. Het gewone volk ziet katoen als een voortzetting van de wol die voorheen zo belangrijk was. Velen zien in katoen een soort wol die (eventueel met schapen en al) aan de bomen groeit (het Duitse woord voor katoen is *Baumwolle*).

[2.] De tweede golf ligt in het verlengde van de eerste. Medio 19de eeuw beleeft men de bloeitijd van de stoomtrein. Met rails en stoomtractie legt men efficiënt lege gebieden open. Denk aan de ontsluiting van de Noord-Amerikaanse prairies.

[3.] De derde golfbeweging, rond 1860 tot 1930, ontplooit een keur aan vernieuwingen zowel in *Europa* als in *Amerika*: elektriciteit, verbrandingsmotor, vliegtuig, radio, film, lift, stromend water, etc. In deze jaren verandert het leven van honderden miljoenen mensen meer dan ooit in de geschiedenis. De Industriële Revolutie zorgt voor welvarende middengroepen. De Informatierevolutie doet dat niet, maar cumuleert veel geld bij kleine groepen.

[4.] Tijdens de naoorlogse welvaartsjaren (1948 tot 1973) bouwt men krachtig voort op de innovaties in de 3de periode. Deze welvaartsgolf eindigt met de oliecrisis.

[5.] De vijfde golf, voorlopig de laatste, is die van het internet, digitalisering en robotisering.⁴

STANDENMAATSCHAPPIJ DOORSTAAT REVOLUTIEJAREN. *Aquila non captat muscas*, een adelaar vangt geen vliegen. De oude, 17de- en 18de-eeuwse verhouding tussen de standen is hiermee al aardig getypeerd. Een neerbuigend, hooghartig isolement. Stand wordt hier gebezigd als de rang die iemand door geboorte, levenswijze, beroep of bedrijf bekleedt in de samenleving en die hem (haar) min of meer afzondert. Inderdaad is het contact tussen de standen in de 19de eeuw gering. Veel edelen en andere notabelen blikken met minachting neer op iedereen die lager is. Mensen aan de onderkant van de samenleving ziet men nauwelijks staan. Daarbij komt nog een scherpe godsdienstige segregatie.

Iedere stand kent eigen codes en etiquette, die worden nauwkeurig in acht genomen, als je niet weet hoe het (be)hoort, hoor je er niet bij! Al die regels vergemakkelijken de omgang, ze zijn de smeeroil van de samenleving.

De eigen stand bepaalt in de 19de eeuw in welke straten en welke stadswijk je woont, met wie je omgaat, in welke winkel je brood, kruidenierswaren en vlees koopt, van welke vereniging je lid bent, etc. Men trouwt in eigen kring. Wie deze en andere dwingende eisen aan zijn laars lapt, plaatst zich buiten de vertrouwde gemeenschap van buurt of dorp. De sociale controle heeft twee kanten, is enerzijds drukkend, maar verschaft ook een gevoel van veiligheid. Bij momenten als huwelijk, ziekte en dood staat iedereen klaar. In hogere kringen zijn morganatische huwelijken (huwelijken beneden de eigen stand) uit den boze.

Waar het om de anderen, om vreemden gaat zijn vooroordelen en stereotypen scheuring en inslag. De meeste mensen zijn zich dat helemaal niet bewust, het zijn vanzelfsprekendheden vanaf je kinderjaren. De basis wordt al gelegd in de opvoeding. Rijkere kinderen die met arbeiderskinderen willen spelen wordt duidelijk gemaakt dat dat niet is zoals het behoort, dat doe je niet, ze zijn te anders. Later in de eeuw wonen die kinderen in het rode dorp, herkenbaar aan de kleine huizen met rode dakpannen. Daar wonen arme mensen tegen lage huren (rode dakpannen zijn goedkoper dan blauwe).

Toch zijn er al tijdens de 17de en 18de eeuw twee plekken waar de standsverschillen weg vallen: op het ijs, bij het schaatsen, en (later) in het koffiehuis. Op het ijs schaatsen jan en alleman vrijmoedig met elkaar. En in het koffiehuis spreekt en discussieert men met elkaar zonder inachtneming van sociaal onderscheid. Daar vallen de sociale codes weg. Ook carnaval past in dit rijtje, zij het uiteraard niet in elke stad. Drie dagen lang verdampen de rangen en standen niet alleen, ze mogen zelfs worden omgekeerd; denk aan de kind-bisschop.

P.C. Hooft wist het al, in de 17de eeuw.

*Hier vraagt men naer geen stand, hier is men vranck en vry,
Hier heeft een boeren-maegd een edelman opzij,
Daer ziet m'n boerenzeun aen 't hoofd der joffren ryen,
Ginds ziet m'een hoofsche kwant een borgeres geleyen,
Want dat geen groot Monarch, geen wysgeer zelfs vermocht,
Dat ziet men door het nat tot ys gestolt gewrocht;
Vraeght men uyt 's herten grondt wie is er waerlyck wys,
Ick seg uyt 's herten grond: dat is alleen het ys [...]*

In 1789 en volgende jaren werd de adel in *Frankrijk* afgeschaft en is menig kasteel verwoest. In en na 1794 en 1795 moest ook in *België* en *Nederland* de adel het ontgelden. Dat leidde in kerken en op kerkhoven tot een tweede beeldenstorm. Wapenschilden beitelde en kerfde men weg. Gevolg was dat de protestantse kerken nog kaler werden dan ze al waren.

Bij zo'n vijandige houding ten opzichte van de adel zou men de indruk kunnen krijgen dat deze wel geheel zou kunnen verdwijnen. In de eerste helft van de 19de eeuw blijkt de adel de revolutiejaren te hebben overleefd, al is het niet ongeschonden. De verschillen tussen de standen zijn kleiner geworden en een nieuw element wordt gevormd door een grote, groeiende en ontwikkelde burgerij. Te denken is aan ambachtslieden, ambtenaren, artsen, juristen, kooplieden, zelfstandige boeren, etc. Reeds lang voor 1789 werden de middengroepen steeds belangrijker, zowel in aantal (door de welvaart) als in ontwikkeling (onderwijs). In de 19de eeuw gaat deze ontwikkeling versneld door. Maar van politieke invloed is geen sprake, democratie is nog ver weg. Het aantal kiezers is drastisch beperkt en omvat in feite alleen mannen in welstand die een substantieel bedrag aan belasting betalen. Zelfs de Franse Revolutie bracht haar gelijkheidsidealen niet in praktijk. Vrouwen en armoedzaaiers bleven uitgesloten. Soms ging minder dan 10% van de bevolking naar de stembus. Wat zijn idealen vaak mooi (op papier). In de marge zij hier opgemerkt dat de beroemde, bij uitstek democratische uitspraak: 'Mijnheer, ik verafschuw wat u zegt, maar ik zal uw recht óm het te zeggen met mijn leven verdedigen,' soms aan Voltaire toegeschreven, nog onbekend is. Deze komt pas voor in

een 20ste-eeuwse biografie van Voltaire en is waarschijnlijk verzonnen.

In *Nederland* is ten tijde van de Republiek en in de Bataafs-Franse tijd niemand in de adelstand verheven en pas onder de koningen verandert dat. Dan keren ook veel privileges als jacht- en visrechten terug en (op het platteland) het recht om sommige ambtenaren te benoemen. In veel dorpen gedragen de burgemeester en andere notabelen zich als koninkjes en is openbaarheid van bestuur jegens de bevolking ver te zoeken.

Toch is er in de sociale structuur sinds 1789 veel veranderd. Bij het nieuwe begin van de Nederlanden, in 1815, is de adel sterk verzwakt en in Nederland haast uitgestorven. Niet in *België*, waar men tot 1795 steeds een vorst kende, zij het dat deze in *Wenen* zetelde. In de hogere bestuurslagen en in de krijgsmacht vanaf officier wemelt het nog van dubbele namen en imponerende titels. Een veel voorkomende combinatie is die van jhr. mr., jonkheer meester, jurist. Zorgvuldig houdt Willem I zich aan de Grondwet, het moderne deel van de bevolking bevalt dat wel. Voor hen is hij een vooruitstrevende vorst. Een niet gering aantal mensen ziet nog veel meer in hem, en is van opvatting dat de vorst regeert bij de gratie Gods en als een van God gegeven alwetende landsvader is die in zijn wijsheid boven de wet staat.

Onder Willem I (1815-1840) omvatten adel, patriciaat en gegoede burgerij boven de rivieren zo'n 15% van de bevolking. In *België* is deze groepering groter omdat er veel rijke industriëlen zijn, die men in het noorden nauwelijks kent. Tot de middengroepen behoort in *Nederland* rond tweederde deel van de bevolking, in *België* is deze middengroep wat minder groot. De zo belangrijke middengroepen zullen steeds de dreiging voelen van de groeiende klasse van fabrieksarbeiders en mijnwerkers, in *België* (veel) meer dan in *Nederland*. Laatstgenoemd land kent nog veel landarbeiders.

Gezin, familie. In de Romeinse tijd vormden een *familia* (gezin, familie) allen die onder één *dominus* (heer des huizes, pater familias) stonden, de gezinsleden, de slaven, lijfeigenen, dienstpersoneel en zelfs het (grote) vee. Met liefde had de Romeinse familie veel minder te maken dan onze gezinnen in de 20ste en 21ste eeuw. Het was allereerst een economische eenheid. In grote delen van *Europa* is het Romeinse model nog eeuwenlang in zwang gebleven. In de 17de, 18de en 19de eeuw bestaat een gezin, vooral op het platteland, nog vaak uit leden van drie generaties. Ook wonen er vaak ongetrouwde ooms en tantes bij in. In veel gevallen wordt ook het dienstpersoneel tot het gezin gerekend. Personen die op hun centje wonen zijn zeldzaam en ietwat zonderling.

Veel mensen zijn in bepaalde mate zelfvoorzienend en in elk geval zuinig. Boeren en andere buitenlui en ook burgers verbouwen een deel van hun groente en fruit zelf en verduurzamen het. Brood wordt vaak door de vrouwen gebakken. En na de slacht zorgen deze voor een flinke wintervoorraad. Kleren gooit men pas weg als ze tot op de draad versleten zijn, veel tijd wordt besteed aan zelf maken en dan ook weer repareren. In grote gezinnen dragen de kinderen elkaars kleren af. Deze mensen leven steeds in de marge, ze keren elke cent om.

'Voedsel en brand' slokken in dure jaren wel de helft van het loon op. Sommige arme mensen zitten ook nog zonder 'deksel', ze zijn dakloos. Al deze mensen zijn uiterst gevoelig voor een stijging van de graanprijs. Duur brood (volksvoedsel) is een

oer-schrikbeeld en leidt al gauw tot opstootjes, dan zijn plundering van broodkarren en bakkerswinkels schering en inslag en een eerste signaal van grote onrust.

LEEFOMSTANDIGHEDEN GEWONE VOLK VAAK ERBARMELIJK. Een belangrijke stedelijke nijverheid is het bewerken van textiel (spinnen, weven, verven, etc.). Het gaat veelal om grote bedrijven, waar de productie vooral met de hand wordt verricht. Men noemt het manufactuur (manus: hand).

Het betreft niet zelden hele gezinnen die in mensonterende omstandigheden moeten leven. Men werkt in kille, vochtige kelders aan een achtergracht. In de winter zakt koude vrieslucht omlaag de kelder in. In *Twente* zegt men:

Er zat een wever op zien getouw,

Grauw van de honger en blauw van de kou!

En waar vlas wordt verbouwd wordt gewaarschuwd:

De linnenwevers nemen geen leerjongen an,

Die niet zes weken hongerlijden kan.

Op het platteland is het niet beter. Daar leven landarbeiders en turfgravers in hutten, plaggenwoningen en kuilwoningen. De vloer is van leem en een gat in het dak voert de rook af. Hier heerst veel ondervoeding, drankmisbruik en kindersterfte (zie onder 1823). Over het gebrek aan comfort hebben we het dan maar niets eens, dat is bekend genoeg.

Mensen uit het zogeheten Réveil, een uit *Genève* afkomstige christelijke opwekkingsbeweging, bieden hun hulp. De volksdichter Tollens rijmt: Geeft, lieve mensen, helpt en geeft!

Met geld is zooveel goeds te plegen.

Het stilt den honger niet alleen,

Het warmt en kleedt niet enkel, neen!

Het houdt de misdaad tegen.⁶

In het begin van de 19de eeuw is de godsdienst erg belangrijk. De kerken zijn ook van grote betekenis omdat ze veel aan liefdadigheid doen. (Zie verderop het onderzoek van Van Swinden, 1804.). De gereformeerden (in het begin van de 19de eeuw noemt men hen hervormden) zijn onder de protestanten op afstand de grootste kerk. Zij staan dicht bij de opvattingen van de Fransman Calvijn. Diens naam vindt men evenwel nooit terug in de benaming van hun kerk(genootschap). Hij is te controversieel om populair te worden. Anders is het bij de lutheranen met hun lutherse kerken. In het Nederland van de 17de en 18de eeuw had een derde reformator, die men zelden hoort noemen, veel invloed. Toen de VOC, de Vereenigde Oostindische Compagnie, besloot dat op elk schip een prekenbundel beschikbaar moest zijn, viel de keuze niet op Luther of Calvijn, maar op de 16de-eeuwse gematigde Zwitser Heinrich Bullinger. Hollanders houden nu eenmaal niet van scherp-slijperij! Mogelijk hangt het samen met hun handelsgeest? Een verstandige handelaar is afkerig van conflicten.

BONAPARTE, DE VREDESTICHTER

Kort na de Revolutie van 1789 breekt een reeks van zeven oorlogen uit die pas in 1815 bij *Waterloo* eindigt. *Frankrijk* staat, soms met enkele bondgenoten, tegenover een wisselend aantal landen met *Engeland*, *Oostenrijk* en *Pruisen* in de hoofdrollen, waar later *Rusland* bijkomt. Men noemt deze landen de Coalitie en pleegt

te spreken over zeven Coalitieoorlogen. Van de eerste (1792-1797) werden *België* en *Nederland* slachtoffer en marcheren de Franse legers op naar de *Rijn*.

Bonaparte, Eerste Consul, komt in 1799 na een staatsgreep aan de macht, poetst de scherpe kanten van de Revolutie (waaraan hij part noch deel heeft) weg en neemt op deze wijze veel verzet de wind uit de zeilen. De week van tien dagen wordt afgeschaft en de aloude zondag in ere hersteld. Bonaparte verwerft zelfs een zekere populariteit, men ziet in hem een vredestichter. Zijn verzoenende politiek leidt er toe dat kerken die al jaren gesloten zijn hun deuren weer mogen openen. Te *Leuven* kan men op 28 januari 1800 weer gewoon de St.-Pieter binnenlopen en rondkijken. Honderden mensen maken er gebruik van. De kerk lijkt meer op een zwijnenstal dan op een Tempel Gods. In de afgelopen zomer hebben soldaten er nog exercities gehouden. Verbijsterd staren de gelovigen om zich heen. Het gebouw is leeggeroofd en onttakeld en ligt vol gruis en kapotgeslagen beelden. Graven zijn opengebrouwen. Als een beëdigde priester de mis wil beginnen, lopen de mensen weg. Men wenst geen slappeling en schismatiek, maar een dappere priester die de beruchte Franse eed (van afkeer van het koningschap) heeft geweigerd.

Bovenstaande notities in barre tijden zijn afkomstig van de Leuvenaar Jan Baptist Hous (1756-1830), ooit pruikenmaker, nu brievenbesteller. Hous leest kranten en spreekt met vluchtelingen, soldaten en koetsiers. Voor ons blijkt hij een waardevolle bron te zijn!⁷

Hoe gaat het eigenlijk met stadhouder Willem V? Hij woont sinds 1801 als ambteloos burger in *Diez* bij *Limburg ald Lahn*. Nog steeds koestert hij veel wrok jegens de Fransen, zij waren het toch die hem het land uit joegen! Hij blijft aansluiting bij *Engeland* bepleiten. Zijn zoon, de erfprins, Willem Frederik, de latere koning Willem I, is het daar niet mee eens. Hij moest in 1795, 22 jaar oud, met ouders en zootje van twee naar *Londen* vluchten. Hij heeft zich weldra in *Berlijn* gevestigd en heeft dienstgenomen in het Pruisische leger. In 1799 (bij de invasie in Noord-Holland) vestigt hij zich in het oude vestingstadje *Lingen* aan de *Ems* (*Eems*), niet ver van de Nederlandse grens. Hij ziet in de starre houding van zijn vader geen toekomst voor het Oranjehuis in een vernieuwd *Europa*. Hij wedt op een ander paard en verwacht meer van Gallo-Pruisische samenwerking. Zijn standpunt blijkt in een brief aan zijn vader als hij nog maar kort in *Londen* is. Datum: 2 februari 1796.

[...] *Ik zou daarom wenschen, dat U tegelijkertijd te Londen, te Weenen, te Berlijn en te Parijs betrekkingen wildet aanknoopen, teneinde meer dan één pees op Uw boog te hebben en vrienden te winnen waar dat maar mogelijk is.*⁸

Er verandert niet veel en Willem V overlijdt op 19 april 1806 in *Braunschweig* (*Brunswijk*). Aan de halsstarrige houding van Willem V is voor het Huis van Oranje een risico verbonden. Immers, van een onverbreekelijke band tussen Nederland en Oranje is in de Bataafs-Franse tijd nog weinig sprake. Bij de Bevrijding in 1813 ziet men Willem I en zijn zoon (de latere koning Willem II) min of meer als buitenlanders die *Nederland*, zeker boven de rivieren, nauwelijks kennen. De opvolging van de erfprins staat dan ook nog lang niet bij voorbaat vast.

EEN HEIRLEGER VAN ZIEKTENS EN QUAALLEN, EN EINDELYK DE DOOD

Op medisch gebied mankeert er nog heel wat. En hoe het gewone volk, zelfs de min of meer ontwikkelden, er over denken zien we uitgebeeld in een gefingeerd gesprek

over een gezonde levenswijze tussen een denkbeeldige moeder en haar huwbare dochter. Mama neemt geen blad voor de mond. Zij betoogt hoe kwetsbaar een mens is, hoeveel ziekten hij kan krijgen en hoe heel oude mensen gemeenlijk stijf, zwak en bevend worden en gebogen of krom gaan. De dochter reageert daar nogal geschrokken op: zij had zich het leven anders voorgesteld.

Als ik bedenken dat alle Menschen dit eindelijk moeten ondergaan, zo komt het leven my niet half zo vermaakelyk voor als van te voren.

Mama, niet het zonnetje in huis, doet er nog een schepje bovenop:

Dit zal nog erger zyn als men bedenkt, dat alle Menschen die gebooren worden, dooreen gerekend maar 18 Jaaren Levenstyd beschooren is, en dat van de honderd duizend Kinderen die gebooren worden, naauwlyks veertig duizend dien Ouderdom bereiken, en in 't gemeen maar één Zeeventig of Tachentig Jaaren oud word, en dat men dien korten tyd half slaapende, en met veele Elende, Tegenspoeden, Droefheid, Ziektens en Rampen doorbrengt, en nogtans zo denken de Menschen gemeenlyk maar om middelen te verkrygen, ten einde een wellustig leven te lyden, zonder op de Dood te denken.

Zij besluit natuurlijk met wat adviezen hoe men gezond moet leven. Het eerste advies is matig bewegen (dan gaat je bloed stromen). Waarom matig? Als je te heftig beweegt gaat je bloed geweldig gisten wat diverse kwalen kan doen ontstaan. Men moet ook gramschap en toornigheid mijden als de pest want daardoor worden de tederste werktuigen, de sappen, zo geweldig en ongestadig bewogen, dat men in perikel kan komen te sterven. Daartoe is ook nodig dat men nooit uitgelaten vrolijk of onmatig bedroefd is. Voorts moet men niet te veel eten, anders komen er te veel onverteerde delen in het bloed. Men moet ook nooit eten zonder honger.

In de zomer moet men wat meer eten dan in de winter en wel spijzen die verkouwend en licht te verteren zijn. Want 's zomers is men kouder van binnen en dan verliest men meer krachten dan 's winters. Maar 's winters heeft de maag meer warmte en is daardoor beter in staat om de spijzen te verteren. Gebruik geen al te hete of al te koude spijzen; bij de eerste worden de inwendige delen verschroeid en bij de tweede verzwakt. Men moet zich er voor wachten het eigen speeksel in te zwelgen. Het is een vuil en onnut uitwerpsel waarvan het lichaam zich wil ontdoen. Door het in te zwelgen gaat het wederom naar de maag. Bij mistig weer moet men geen zieken bezoeken omdat de besmetting het eerst in het speeksel trekt. (Hier zinspeelt Mama Christina op de al antieke wijsheid dat mist kwade dampen bevat die besmetting en ziekten kunnen overbrengen, zoals malaria.)

Een vaak gehoorde zegswijze luidt: mistig weer maakt vette kerkhoven! Tenslotte: zorg voor een behoorlijke nachtrust. Voor mensen in de bloei van hun leven is zes uur in de zomer en zeven uur in de winter meer dan genoeg.

Men moet zich gewennen niet later op te staan, want dan nog luijerende te Bed te blyven leggen is zeer Ongezond, en verzwakt het Lichaam meerder dan men denkt.⁹

Wie deze regels leest, moet wel de indruk krijgen dat de bevolking maar traag zal groeien. Andere lieden, ook deskundigen, denken er heel anders over. Zij wijzen op de snelle vorderingen van de medische wetenschap (zoals inenting tegen pokken en andere kwalen). Zij zien juist een enorme groei aankomen en ze maken zich daar grote zorgen over. Onder hen is de Engelse dominee Thomas Robert Malthus (1766-1824). Volgens hem zal de bevolking zeer snel groeien (namelijk volgens een

meetkundige reeks) en zal de voedselproductie (die slechts een rekenkundige reeks volgt) dat op geen stukken na kunnen bijhouden. De wanverhouding wordt steeds groter, ergo: het einde is een catastrofe.

Epidemieën maaien duizenden, nee, tienduizenden weg. Is dat nog niet genoeg, dan wacht in de achterste linie nog de ontzettende, onontkoombare hongersnood die met één machtige houw de bevolking in overeenstemming brengt met het voedsel in de wereld.

Maar ook doemdenker Malthus vergist zich. Hij onderschat het menselijke vernuft. Zo zal in een paar eeuwen de Amerikaanse landbouwkundige Norman Borlaug met behulp van de moderne techniek tarwe veredelen, wat tot een spectaculaire verhoging van de oogst zal leiden. Borlaug ontvangt daarvoor in 1970 de Nobelprijs.¹⁰ Ook zal blijken dat er zeker hongersnoden volgen, maar dan in landen die verscheurd worden door stammentwisten en oorlog.

FAMILIE B(U)ONAPARTE REGEERT EUROPA

De Buonapartes slagen er in een soort Europees familiebedrijf te worden.

Carlo Maria di Buonaparte, advocaat (†1785) gehuwd met Maria Laetitia Ramolino (†1836). Beiden zijn van oude Genuese adel. Acht kinderen worden volwassen.

1. *Joseph* (1768-1844), Italiaans: Giuseppe (ook de volgende namen hebben een Italiaanse variant).
2. *Napoléon* (1769-1821). Dit is de roemruchte Napoleon, keizer der Fransen, 1804-1815.
3. *Lucien* (1775-1840). Nam deel aan de staatsgreep van 1799.
4. *Elisa* (1777-1820).
5. *Louis* (1778-1846). Hij is als Lodewijk van 1806-1810 koning van Holland.
6. *Pauline* (1780-1825).
7. *Carolina* (1782-1839).
8. *Jérôme* (1784-1860).

Ad 1. Joseph wordt in 1806 koning van *Napels* en in 1808 van *Spanje*.

Ad 2. Napoléon I (*15 augustus 1769 te *Ajaccio* op *Corsica*-5 mei 1821 op *St.-Helena*).

Gehuwd met

1. Joséphine de Beauharnais (†1814). Zij schenkt hem geen troonopvolger en er volgt een scheiding.
2. Marie-Louise (Franse naam) van *Oostenrijk*, hertogin van *Parma* (†1847). De enige wettige opvolger van Napoléon is Napoléon (II) François Charles Joseph (1811-1832), koning van *Rome*. Hij overlijdt aan tuberculose in *Wenen*, 21 jaar oud. Napoleon accepteert twee kinderen uit een eerdere relatie van Marie-Louise, Eugène (ca. 1800-1824) en Hortense (1783-1837), dit zijn stiefkinderen. En als adoptiefkind een nichtje: Stephanie (1789-1860).

Ad 5. Louis, Lodewijk (2 september 1778 *Ajaccio*-25 juli 1846 *Livorno*), koning van *Holland* van 1806 tot 1810. Hij trouwt in 1802 met Hortense de Beauharnais, stiefdochter van zijn broer Napoléon. Drie kinderen:

Charles/Karel Napoleon III (1802-1807).

Louis/Lodewijk Napoleon III (1804-1831), groothertog van *Berg en Kleve*.

Charles Louis/Karel Lodewijk, deze heet na de dood van zijn broer Louis Na-

poléon III (1808-1873). Hij is als Napoleon III keizer van *Frankrijk* (1852 tot 1870).

Ad. 7. Carolina huwt met Joachim Murat, later maarschalk, groothertog van *Berg en Kleve* en vanaf 1808 koning van *Napels*, als opvolger van Joseph. Murat loopt over en wordt in 1815 gefusilleerd.

Ad. 8. Jérôme is van 1807-1813 koning van *Westfalen*. Huwt met een prinses van *Württemberg*. Zoon Jérôme Napoléon huwt met Maria Clotilde van *Savoie*.

NAPOLEON WAS NOG ZO KLEIN NIET (EEN MYTHE)

Dat Napoleon, de keizer, opvallend klein van stuk zou zijn geweest is een mythe. En dit ondermijnt het zogeheten Napoleoncomplex, de stelling dat hij zijn kleine gestalte heeft gecompenseerd door agressief gedrag. Niemand zal hem groot noemen, maar met zijn rond 1,68 meter is hij te midden van Zuid-Europeanen zo klein nog niet. Wel lijkt hij tussen lange (uitgekozen!) lijfwachten en naast Joséphine (ca. 1,65 m) soms wel eens aan de kleine kant. Ook zijn neiging tot corpulentie draagt daartoe bij.

Er is wel beweerd dat de oorzaak zou liggen in de omrekening van pouces in inches (duim). De pouce is circa anderhalve mm langer dan de inch. Zie bijlage 26.

ENTHOUSIASME OVER DE FRANSEN AARDIG BEKOELD

In 1794 en 1795 had een groot deel van de Nederlanders, de Brabanders voorop, de intocht van de Franse legers toegejuicht. Het waren immers bevrijders, hetzij van de heersende klik rond de stadhouder, hetzij van de arrogante Hollanders (cf. deel VI). Onze zuiderburen, de Belgen, begrepen daar destijds niets van, zij zagen de Fransen alleen als nieuwe overheersers (na de Oostenrijkers en Spanjaarden) en als koningsmoorders.

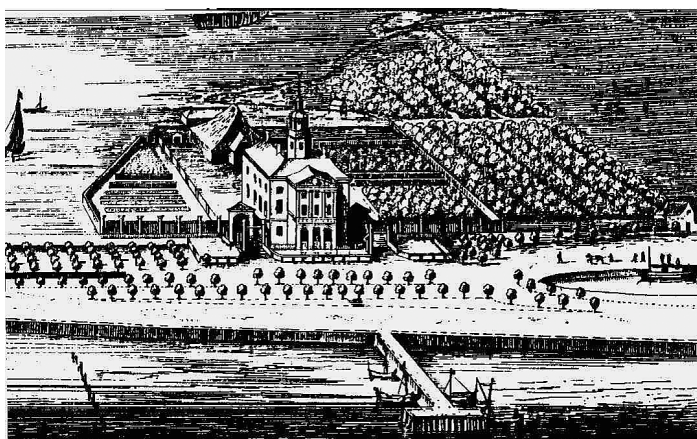
Maar nu, 1801, is het enthousiasme over de omwenteling ook in het noorden danig bekoeld. Men heeft dan wel een eigen eenheidsstaatje, de *Bataafsche Republiek*, maar men tobt met stilstand van nering en trafieken, handel en bedrijf, en met de gevolgen, werkloosheid, armoede en ontevredenheid. Aan de latere geroemde verworvenheden van de negentien jaar durende Bataafs-Franse periode hebben de mensen nu nog geen boodschap! Zeker, de adelstand is afgeschaft, kerk en staat zijn gescheiden, galg en pijnbank verdwenen, maar wat koop je daarvoor als je zonder werk zit?

In 1799 was er een bevrijdingsactie in de vorm van een invasie van Engelsen en Russen in *Noord-Holland*. Deze riep bij de bevolking weinig enthousiasme op en liep op een fiasco uit. En in 1800 had het land, de *Bataafsche Republiek*, aan de Eerste Consul Bonaparte drie miljoen gulden geschonken om zijn oorlog te kunnen voortzetten. Maar hij eist meer. Iedereen weet toch dat *Holland* schatrijk is? Hij zint op maatregelen om meer greep te krijgen op die vermaledijde Hollanders. Maar voor het ogenblik heeft hij belang bij rust en streeft hij een politiek na van ontspanning. Uitingen daarvan zijn het herstel van de oude kalender en een verzoenende houding ten opzichte van de kerk. De priesters worden ontslagen van de beruchte eed van haat tegen het koningschap en ofschoon nog wel kerken worden gesloten, openen er steeds meer hun deuren. Veel hangt af van de houding van plaatselijke autoriteiten, die vaak een oog dichtknijpen.

WEERKUNDIGE WAARNEMINGEN IN ZWANENBURG EN HAARLEM

De belangrijkste weerkundige waarnemingen worden rond 1800 verricht in *Zwanenburg/Halfweg* (die verschijnen vanaf 1794 niet meer in druk), in *Haarlem* door de bloemist en bollenkweker Simon Veen en in *Utrecht* en *Driebergen* door de notabele Van der Muelen.

Laten wij meteen vaststellen dat de status van deze stations ongelijkwaardig is. Zeker in de ogen van de tijdgenoten. Algemeen beschouwt men '*Zwanenburg*' als het officiële weerstation, andere zijn particuliere initiatieven. Wie een studie wil maken van het klimaat en cijfermaterieel wenst, vergelijkingen wil maken met eerdere jaren of gemiddelden wil berekenen zoekt contact met *Zwanenburg* waar het Hoogheemraadschap van Rijnland zetelt. In 1812 publiceert men een tabel van de gemiddelde jaartemperaturen van 1743 tot en met 1811. (Het is van veel belang om na te gaan hoe men die uitrekent!)

Huis Zwanenburg. Op de voorgrond de trekvaart Amsterdam-Haarlem; op de achtergrond het Spieringmeer, het noordelijke deel van de Haarlemmermeer.

In Huis *Zwanenburg* werken begin 19de eeuw als opzieners Brunings (tot 1805), Conrad (1805-1808) en De Leeuw (vanaf 1808). Het prachtige gebouw in klassicistische stijl staat aan de *Haarlemmermeer*, omgeven door tuinen en boomgaarden. Het is een creatie uit 1645-1648 van de Haarlemse architect Pieter Post (1608-1669). Het gebouw doet wat denken aan het Mauritshuis dat inderdaad ook van Post is, samen met Jacob van Campen. Post bouwde onder meer het Huis ten Bosch, het Stadhuis van *Maastricht*, de Waag in *Leiden* en de Kaaswaag in *Gouda*. Het Huis *Zwanenburg* wordt later opgenomen in de suikerfabriek en is niet meer te zien. De fraaie klassieke voorgevel is gespaard gebleven (en nog goed te zien, ook vanuit auto en trein). In het begin van de 19de eeuw, van 1778-1809, gebruikt men hier een kwikthermometer van Bianchi (spiraalthermometer) met vriespunt bij 33° F. Deze hangt 3,7 m boven de grond bij een raam op het noorden op de eerste verdieping en wijst twee tot 7 graden hoger aan dan de thermometer van Prins op de

benedenverdieping. Vanaf april 1809 tot 1861 gebruikt men een kwikthermometer van Solari en Butti. Deze hangt 4,8 meter +AP bij een raam op het noorden. Deze nieuwe thermometer reageert sneller dan de vorige.

Voor het meten van de luchtdruk gebruikt men van 1735 tot 1898 een kwikbarometer van Prins met een schaal in Engelse duimen, die zijn verdeeld in 12 lijnen (dus geen 10). Deze staat opgesteld in de bewoonde vertrekken. Er worden geen correcties toegepast voor hoogte en temperatuur. Vanaf 1809 tot 1861 beschikt men over een barometer van Solari en Butti. Deze staat in het portaal van het huis. Nu is de schaal Rijnlants. Ook dan worden geen correcties aangebracht.

Op het dak van een bijgebouw bevindt zich een windwijzer met een vaan 16 meter boven de begane grond. De windkracht wordt geschat. (Zie de bijlagen in dit boek.) Een storende factor in *Zwanenburg* volgt uit de ligging vrijwel te midden van water. Dat heeft in de zomer een afkoelend effect. 's Winters is uiteraard het omgekeerde het geval, maar dan neemt bij veel ijs en sneeuw *Zwanenburg* het klimaat van de wijde omgeving aan. Daarom heeft een vergelijking met *Haarlem* zeker zin.

De bloemist en bollenkweker Simon Veen in *Haarlem* begint zijn waarnemingen begin 1789 (zie deel VI) en zet ze voort tot aan zijn overlijden in 1841. Ze worden gepubliceerd in het weekblad de *Algemeene Konst- en Letterbode*. Veen woont in het eerste huis buiten de Grote Houtpoort (nu: Houtplein) aan de Leidse zijde van *Haarlem*. Hij beschikt over ten minste twee thermometers en een barometer, geen regenmeter. Onder 1788/1789 legt Veen uit hoe hij te werk gaat. Omdat hij zijn zomertemperaturen wel eens aan de hoge kant vindt, topt hij erg hoge middagtemperaturen wat af, waarschijnlijk met 2° F. Veen beschikt over een bakbarometer (van Van Marum) met een schaal van Engelse duimen en tientallige lijnen. Het bereik is 27.4 tot 31.5 duim. Deze waarden zijn eveneens omstreden, ze zouden 3 à 3,5 mm te laag zijn. Ik ben het hiermee niet eens. Overziet men alle waarden en let men op de laagste waarden, dan lijkt het er op dat de uitkomsten eerder wat te hoog zijn. Waarden beneden 29 duim (regen en wind) komen wel erg weinig voor, 30 duim en hoger (bestendig) vaak. Hoe het zij, ik pas op geen enkele waarde, temperatuur of luchtdruk, een correctie toe. Dat zou immers ook niet mogelijk zijn!

De windrichting leest Veen af op de toren van de St.-Bavokerk. Soms schakelt hij een vervanger in, wat te zien is aan een geringer aantal notities. De Veenreeks is door lengte en inhoud een erg belangrijke reeks weerbeschrijvingen. De waarde van de instrumentele data is betrekkelijk! Zie in deel 6 onder 1759 (Van der Muelen) en 1789 (Veen).

VAN DER MUELEN BLIJFT ACTIEF IN UTRECHT EN DRIEBERGEN

In *Midden-Nederland* zet Jan Carel van der Muelen (60) onverdroten al meer dan veertig jaar zijn nuttige waarnemingen voort, nu in *Utrecht* en dan weer in *Driebergen* (zie boven). Anders dan in deel 6 staat vermeld (ik ontleende dit aan de literatuur) gaat hij door tot 31 december 1810. Van der Muelen overlijdt in februari 1811 en is dan 71 jaar. Zijn observatieboeken zijn alleen bekend in handschrift. De grote verschillen tussen *Driebergen* en *Zwanenburg* zijn goed te verklaren uit het verschil in ligging, de invloed van water. Zie deel VI (2015) 205; begin waarnemingen Van der Muelen, 1759. Op blz. 203/204 aldaar staat een illustratie met

een overzicht van de door Van der Muelen gebezigde codes, dat we voor het gemak hier herhalen.

Van der Muelen past Latijnse afkortingen toe in combinatie met parvus (weinig), copiosus (veel) en dergelijke. C = Caelus = hemel, P = Pluvia = regen, V = Ventus = wind, N = Nebula = mist, Nix = sneeuw, Procella = storm, O = opductum = betrokken (hier geldt dat 'betrokken' in de 18de eeuw een andere betekenis heeft dan heden ten dage), Grando = hagel, Tonitrus = donder, onweer, S = serenus = helder, p = parvus, c = copiosus, A:B = Aurora Borealis, poollicht. De uitgangen staan in de vierde naamval. De code voor veel sneeuw is N:c = Nivem copiosam, voor een beetje regen P:p, voor een heldere hemel C:s en voor een hemel betrokken (met wolken) C:o.

Dan beginnen we nu de weerwaarnemingen met het gebruikelijke tabellarische overzicht.

Gemiddelde temperatuur te Zwanenburg (vanaf 1801 *Haarlem*) herleid tot *De Bilt* in graden Celsius. Hoogste, resp. laagste waargenomen temperatuur te *Zwanenburg* in graden F en C. Idem, *Haarlem*. Neerslag te *Zwanenburg* (herleid tot *Hoofddorp*) omgerekend in mm. *Alkmaar* neerslag/uitwaseming in lijnen. *Utrecht/Driebergen* (Van der Muelen).

		Zwanenburg	Zwanenburg
Oktober 1800	10,0	8 oktober: 59½° F = 15½° C	25' oktober: 40° F = 4½° C
November	6,5	9, 11 november: 52° F = 11° C	29 november: 37½° F = 3° C
December	1,5	1 december: 46° F = 8° C	19 december: 24° F = -4½° C
		Haarlem	Haarlem
Oktober 1800		8 oktober: 63½° F = 17½° C	26 oktober: 39½° F = 4° C
November	-	9 november: 60° F = 15½° C	28 november: 29° F = -1½° C
December	-	22 december: 47½° F = 8½° C	19 december: 23° F = -5° C
Januari 1801	2,5	5 januari: 52° F = 11° C	25' januari: 27° F = -3° C
Februari	1,2	4 februari: 55° F = 13° C	11', 12', 13 februari: 21° F = -6° C
Maart	5,8	29 maart: 56½° F = 13½° C	7 maart: 30½° F = -1° C*
		Zw./H'dorp	Alkmaar
			Driebergen, vanaf 31 december Utrecht (cf. bijlage 4)
Oktober 1800		133	67 / 19
November		121	74 / 16
December		68	33 / 10
Januari 1801		31	-
Februari		31	-
			7 oktober: 68° F = 20° C; 26 oktober: 36° F = 2° C
			9 november: 61° F = 16° C; 20 en 28 november: 28° F = -2° C
			1' december: 47° F = 8½° C; 19 december: 20° F = 6½° C
			5' januari: 53° F = 11½° C; 25' januari 25° F = -4° C
			4' februari: 56° F = 13½° C; 11' februari: 15° F = -9½° C

Maart		46	-	29 maart: $62^{\circ} \text{ F} = 16\frac{1}{2}^{\circ} \text{ C}$; 7 maart: $31^{\circ} \text{ F} = -\frac{1}{2}^{\circ} \text{ C}$
-------	--	----	---	--

In Alkmaar (C. van Schagen) viel in 1800 11 lijn meer regen dan in 1799 en was de uitwaseming 2 duim en 10 lijn minder dan in 1799. Voortzetting waarnemingen in 1801 zonder naam waarnemer.

N.B. De waargenomen laagste en hoogste temperaturen verschillen uiteraard van de werkelijke laagste en hoogste temperaturen. De lezer houdt er rekening mee.

Een accent achter de datum (22') betekent dat de minimumtemperatuur niet 's ochtends werd waargenomen (wat normaal is) maar 's avonds.

In de ochtend van 7 maart is het om half zeven 27° F .

Ik geef in de tekst de temperaturen voorlopig ook nog in Fahrenheit, die algemeen in gebruik is. Omrekenen is geen groot bezwaar (zie bijlage 26). Celsius komt na rond 1820 algemeen in gebruik. Tot circa 1840 hebben sommige waarnemers nog een Réaumur-thermometer. Een thermometer is een kostbaar instrument, dat men pas opruimt als het stuk(gevallen) is.¹¹

PRO MEMORIE

De grenzen van een warme, zomerse en tropische dag liggen bij respectievelijk 20 , 25 en 30° C (predies), de grenzen van lichte, matige en strenge vorst bij respectievelijk $-0,1$, $-5,1$ en $-10,1^{\circ} \text{ C}$. (Deze $-0,1$ graad is noodzakelijk omdat een temperatuur van 0° geen lichte vorst is.)

Op sommige dagen wordt bijvoorbeeld $29\frac{1}{2}^{\circ} \text{ C}$ als tropische dag aangeduid. Of er staat bij $-9\frac{1}{2}$ graad C: strenge vorst. Is dit niet in strijd met de definitie? Nee. Maximum-minimum thermometers zijn nog onbekend. Daardoor verschillen de werkelijke waarden haast altijd van de waargenomen temperaturen (puntwaarden). Cf. bijlage 4.

N.B. Een tropische dag is tevens een zomerse dag. (Cf. hittegolf = vijf aaneengesloten zomerse dagen, waarvan drie tropisch.) Strenge vorst impliceert matige vorst. Dan nu de luchtdruktabel.

De maten die in de 18de eeuw en erna worden gebruikt wijken af van de onze. Overal, behalve in Amsterdam, past men de Rijnlandse maat toe. Een voet = $31,4 \text{ cm} = 12$ duim; 1 duim = $2,6 \text{ cm} = 12$ lijn. De stad Amsterdam heeft eigen maten. Daar is 1 voet = $28,3 \text{ cm} = 11$ duim; 1 duim = $2,6 \text{ cm} = 12$ lijn. In beide gevallen is 1 lijn = $2,2 \text{ mm}$. Eén lijn = twee strepen. Roede = circa $3,7$ meter. Cf. bijlage 26 (omreken Tabellen).

Luchtdruk in verschillende maten

Rijnlandse duimen/lijnen	30.0	29.6	29.0	28.6	28.0
Millimeters kwik	786	773	760	747	734
Millibar/HectoPascal	1048	1031	1013	996	979
Antieke barometer	Bestendig	Mooi weder	Veranderlijk	Regen en wind	Storm

Bij de Grondwet van 1798 wordt het tiendelige stelsel ingevoerd, maar men voegt er aan toe: zo spoedig doenlijk. Dat ogenblik komt bij de inlijving door Frankrijk in 1810.

Dan blijven vanwege het brede verzet de oude benamingen toegestaan, maar ze krijgen een

tiendelige inhoud. Dan wordt een Hollandsche (= nieuwe) el = 1 meter, een nieuwe palm = 1 decimeter, een nieuwe duim = 1 centimeter, een nieuwe streep = 1 millimeter. Een onzalig besluit dat tot veel verwarring leidt. Na het vertrek van de Fransen in 1814 wordt bij de IJk-wet (1816) de invoering van het Tiendelige Stelsel nog eens benadrukt. Bij de overstromingen van 1825 bezigt men zowel voeten/duimen als centimeters. Dit is de eerste keer dat de waterhoogten officieel onmiddellijk in tiendelige maat worden genoteerd of vanuit de oude maten worden omgerekend.

Wij keren nu terug naar de actualiteit van 1800. De oorlog met Engeland, de vijfde, duurt voort. Na de invasie van 1799 is de regering van de *Bataafsche Republiek* beducht voor herhaling, in concreto: landingen op onze kusten. Vooral het *Marsdiep* als de poort naar de *Zuiderzee* en daarmee *Amsterdam* is van strategisch belang. Om de toegang te kunnen blokkeren liggen er plannen klaar voor de aanleg van een kunstmatige klip (rots). Maar daarmee zou men ook zichzelf kunnen duperen en daardoor blijven het hersenschimmen.

Een andere toegangsweg is de Dollard (*Eems, Ems*) bij *Delfzijl*. In de nacht van 13/14 oktober 1800 behalen twee Bataafse oorlogsschepen, de galei de *Voorzorg*, en de kanonneerboot de *Adder*, die de toegang bewaken, een mooi succes. Zij sla- gen erin voor de eerste maal sinds 1795 een Brits koningsvaartuig, *The Rose*, na een kort vuurgevecht te veroveren. De trofee wordt triomfantelijk te *Delfzijl* naar binnen gevaren.¹²

In de *Letterbode* beschrijft ene C. van Lennep een maanregenboog op 3 oktober 1800, een uur ten zuiden van Haarlem. Zeldzaam vindt hij dat er eenige couleur te zien is. Hij herinnert zich een maanregenboog in oktober 1775 tussen *Hillegom* en *Bennebroek*.¹³ (N.B. Op 2 oktober is het volle maan.)

NIEUWS VAN DE LEIPZIGER MESSE

De nieuwste informatie van de boekenbeurs, de Leipziger Messe, is bekend.

*Het getal der nieuwe boeken, by de laatste Lypziger Mis/catalogus aangekondigd, bedraagt 978. Men telt hieronder bijna 200 vertalingen uit het Fransch, Engelsch, enz., omtrent 150 herdrukken, en 106 romans.*¹⁴

Haarlem. Het onstuimige, natte weer met hagel en donder van eind september duurt voort tot ver in oktober. De luchtdruk is in oktober nogal grillig, begint laag en is vanaf de 13de meest aan de hoge kant. De wind zit met korte onderbrekingen in de westhoek en het kwik daalt geleidelijk van rond 60° tot rond 50°. Op 4 oktober is er storm uit zuidwest en west met regen. Op de avond van de 7de barst er zware regen los met hevig onweer en op de 10de vallen er zeer zware regenbuien met hagel. Dan wordt het weer bij hogere druk minder heftig.

Op 22 oktober vallen er bij tijdelijke drukdaling hagel- en regenbuien. Dan keert de rust terug en wordt het overwegend droog tot begin november, de wind zit meer in de zuidhoek. November begint rustig en droog, de luchtdruk daalt, de wind krimpt naar zuidelijke richtingen en steekt op de 3de op. De dagen hierna groeit de wind verder aan, is soms wat variabel, wordt op de 7de zuidzuidwest en op de 8ste zuidwest. Het kwik beweegt zich rond de 50° F. Op zondag 9 november 1800 volgt de apotheose. Zie uitvoerig hier beneden.

**WEERKUNDIGE WAARNEMINGEN,
BUITEN HAARLEM.**

Nov. 1800.	BARO-METER.	THER-MOMETER.	HYGRO-METER.	STREEK DER WIND.	LUCHTS-GESTELD-HEID.
5	29. 1½	39	90	N. W.	's morg. harde regen met wind; verder bewolkt; 's avonds wat buijg.
	29. 4	49	58	W. b. N.	
	29. 7	43½	71	W.	
6	29. 8½	39	78	Z. W.	bewolkt; 's nam. regen.
	29. 7½	40	79	Z. Z. O.	
	29. 6½	42	73½	O. N. O.	
7	29. 7	44	97	Z. Z. W.	omtrent betrokken; 's namidd. regen; 's avonds harde wind.
	29. 6½	53	85	Z. W.	
	29. 4½	50½	95	Z. Z. W.	
8	29. 2½	50	85	Z. W.	omtrent betrokken; stormagtig.
	29. 2½	54	78	—	
	29. 2½	52	85	—	
9	29. 0½	57½	83	Z. Z. W.	storm, tusſchen beide regen; 's av. ten 6 uren zeer hevige storm.
	*28. 7½	60	70	Z. b. w.	
	29. 4½	48½	75	W. b. N.	
10	29. 8½	44	68	W.	omtrent helder; 's avonds windrig.
	29. 9	50	62	Z. W.	
	29. 7½	44	75	Z. O.	
11	29. 5½	52½	91	Z. b. w.	omtrent betrokken; tusſchen beide regen.
	29. 5	58	89	Z.	
	29. 3½	57½	83	Z. Z. O.	

* 's Namiddags ten 4 uren 28—5½

Barom. H.	1800. November.	Uur.	Wind.	Therm.	Barom. H.
1. - 2. 1. 0	54	1. Donnersd.	W.	—	29. 6. 0 39
2. - 2. 2. 0	27				— 7. 6. 53
3. - 2. 3. 0	29				— 8. 6. 54
4. - 1. 6. 6	53				— 9. 6. 57
5. - 1. 5. 6	53				— 10. 6. 57
6. - 1. 6. 0	52				— 11. 6. 59
7. - 1. 4. 0	40				— 12. 6. 59
8. - 1. 1. 0	50				— 13. 6. 51
9. - 1. 9. 0	71				— 14. 6. 51
10. - 1. 8. 4	40				— 15. 6. 49
11. - 1. 9. 6	43				— 16. 6. 53
12. - 1. 6. 0	52				— 17. 6. 53
13. - 1. 4. 6	50				— 18. 6. 53
14. - 1. 3. 0	54				— 19. 6. 43
15. - 0. 0. 0	47				— 20. 6. 43
16. - 1. 6. 6	49				— 21. 6. 52
17. - 1. 11. 0	71				— 22. 6. 51
18. - 1. 9. 0	51				— 23. 6. 40
19. - 1. 7. 4	53				— 24. 6. 42
20. - 1. 5. 6	59				— 25. 6. 48
21. - 1. 9. 0	51				— 26. 6. 48
22. - 1. 16. 0	43				— 27. 6. 49
23. - 2. 0. 0	20				— 28. 6. 41
24. - 2. 2. 4	49				— 29. 6. 41
25. - 2. 1. 0	56				— 30. 6. 40
26. - 2. 0. 6	51				— 31. 6. 46
27. - 1. 10. 4	40				— 1. 6. 46
28. - 1. 6. 0	55				— 2. 6. 48
29. - 1. 7. 4	44				— 3. 6. 40
30. - 1. 7. 0	49				— 4. 6. 43
31. - 1. 2. 0	74				— 5. 6. 50
1. - 1. 6. 6	49				— 6. 6. 52
2. - 1. 0. 6	42				— 7. 6. 52
3. - 2. 0. 4	50				— 8. 6. 44
4. - 2. 1. 4	40				— 9. 6. 50
5. - 2. 2. 4	26				— 10. 6. 56
6. - 2. 4. 0	20				— 11. 6. 53
7. - 2. 4. 6	40				— 12. 6. 52

Barom: A:	1800	Novembid	Verstijp:	Cast. spaci.	Barom: B:
21. . . 2: 3:4	27	9.	Novembid. B. W:	O: P: V: / p: a: V:	28: 7: 0 59
22. . . 2: 1: 6	37		hor: 2.	Z:	p: o: (p: f): - 5: 0 61
23. . . 2: 0: 6	49		hor: 4		p: o: P: P: - 3: 0 59
24. . . 1: 11: 0	77		hor: 5		- 2: 0
25. . . 1: 10: 6	82				- 1: 0
26. . . 1: 9: 6	86		Z: W: / W:	O: P: P:	- 1: 6 49
27. . . 1: 7: 0	87	10.	W:	p: P:	29: 4: 0 41
28. . . 1: 5: 0	55		Z: W:		- 0: 51
29. . . 1: 3: 0	41				- 2: 8 41
30. . . 1: 2: 0	41		Z:	O: P:	- 0: 4 53
31. . . 1: 0: 6	28			O: (p: P):	- 0: 59
32. . . 1: 0: 0	42		Z: W:	O: P: / p: o: V:	28: 10: 6 -
33. . . 2: 0: 0	39	12.		p: o: V:	29: 2: 0 44
34. . . 2: 0: 0	35			p: o: / O:	- 8 51
35. . . 2: 1: 4	13			p: o: / O: V:	- 2: 8 43
36. . . 2: 0: 0	13			p: P:	- 5: 0 38
37. . . 1: 1: 4	12.		hor: 2.	M: a: / O:	- 7: 4 44
38. . . 2: 6: 2: 4	2	14.		p: P:	- 6: 8 36
39. . . 10: 6: 3: 0	12			p: P: / p: o: V:	- 4 49
40. . . 7: 5	12			O: V: / O: p: P: V:	- 5: 6 47
41. . . 7: 5	12			O: V:	- 2: 4
42. . . 7: 5	12			O: p: P: V:	- 1: 6 48
43. . . 7: 5	12			O: P: V:	28: 11: 0 45
44. . . 7: 5	12			O:	29: 0: 4 44
45. . . 7: 5	12		Z: W:	O: P: V: / O:	- 0 49
46. . . 7: 5	12				- 0 48

Media Barom:
altitudo = 28: 9: 2/12

Media Therm:
altitudo = 44: 7/12

Stormweer te Haarlem (Veen), 5-11 november 1800; bron: Algemeene Konst- en Letterbode II (1800) 160. Idem Driebergen (Van der Muelen), november 1800; bron: Handschrift, archief, KNMI, AB0198, 0199 (legenda zie boven onder 1800).

Weersgesteldheid te Haarlem bij de zware storm op 9 november 1800.

Nov. 1800	8h	13	22	8h	13	22	8h	13	22	Weersgesteldheid
8	29.2 $\frac{3}{4}$	29.2 $\frac{1}{2}$	29.2 $\frac{1}{4}$	50	54	52	Zw	Zw	Zw	Omtrent betrokken, stormachtig
9z	29.0 $\frac{1}{2}$	28.7 $\frac{1}{2}$	29.4 $\frac{1}{2}$	57 $\frac{1}{2}$	60	48 $\frac{1}{2}$	Zzw	Z	W	Storm, tusschenbeide regen, 's avonds ten 6 uren zeer hevige storm
10	29.8 $\frac{1}{2}$	29.9	29.7 $\frac{1}{2}$	44	50	44	W	Zw	Zo	Omtrent helder, 's avonds winderig

In de namiddag van 9 november om 4 uur staat de barometer op 28.5 $\frac{1}{4}$

Het winterseizoen in *Gent*. Vanaf 1791 beschikken wij over Franstalige dagboeken met veel weergegevens. Waarnemer is (vanaf 1783) de Gentenaar Gilles Lucas Guillaume Schamp de Romrée (1764-1846). Hij gebruikt kleine notitieboekjes (cf. deel VI, blz. 771); niet alle zijn jammer genoeg bewaard gebleven.

Oktober 1800 is zacht, erg regenachtig, soms nog onweerschtig, op vijf dagen achtereen hort men donder. Er zijn enkele stormen. November is uitzonderlijk nat, met hevige stormen, maar zelden beleeft men zo'n schrikbaar jagend weer als op 9 november (Schamp). Wij onderbreken het dagboek voor de grote storm.

STORM ZONDER WEERGA OP 18 BRUMAIRE AN IX (9 NOVEMBER 1800)

't Wordt op den middag nacht,

Die nacht verjaagt den luister

Der zon, die straks zo vrolijk scheen.

'k Zie 't donker Zuiden grimmig drijven. (M.C. van Hall)

Al enkele keren stipten wij het noodweer van 9 november 1800 aan. Een dagdeel lang ranselt een monsterlijke storm, die door de tijdgenoten wordt vergeleken met die in 1747 en 1703, steden en dorpen van de *Kanaalkusten* tot aan *Texel*. In *Vlaanderen*, *Zeeland* en *Brabant*, zwaartepunt van de catastrofe, vliegen dakpannen met honderden door de straten, worden talloze zware bomen ontworteld en knappen torenspitsen af als glaswerk. Het onheil overvalt de mensen in korte tijd en met grote heftigheid. Bijna iedereen weet te vertellen om hoe laat het was. Geen wonder dat mensen in hun werk of onderweg totaal worden verrast en dat er tientallen slachtoffers vallen, nog afgezien van de honderden op zee. De voorste begrenzing passeert 's morgens om 8 uur *Le Havre*, om half tien *Vlissingen*, om 11 uur *Londen* en *Antwerpen*, om 2 uur in de middag *Eindhoven*, om 3 uur *Leiden*, etc.

Een bizar toeval en door iedereen opgemerkt: 9 november 1800 is de eerste verjaardag van de staatsgreep van 1799. Op 18 brumaire an VIII (9 november 1799) voerde brigade-generaal Bonaparte samen met zijn broer Lucien een coup uit te *Parijs*. Het zwakke Directorium (staatsgezag) werd vervangen door een driehoofdig Consulaat met uitgebreide bevoegdheden. Uiteraard is de Eerste Consul de 30-jarige Bonaparte.

BRONNEN. Allereerst zijn er de kranten, inclusief rectificaties en aanvullingen. Het is al jaren zo dat in de berichtgeving over natuurrampen bepaalde kranten het spits afbijten. Een goed gebruik is ook dat natuurrampen aan de orde komen in het wetenschappelijke weekblad de *Algemeene Konst- en Letterbode*. Maar in 1800 gebeurt dat niet. Zodra de uitgever, Adriaan Loosjes, tevens boekhandelaar en schrijver te *Haarlem*, merkt dat de stroom berichten alle perken te buiten gaat, besluit hij deze op te nemen in een boek. Bij zijn talrijke bronnen, veelal kranten, ontbreekt een pamflet uit Amsterdam, gedrukt bij Jacobus Wendel.

Bij de aankondiging van zijn boek vraagt Loosjes uitdrukkelijk om meer gegevens over het weer. Het resultaat valt tegen. Loosjes zegt hier zelf over:

Het nut der Weerkundige Waarneemingen, bij gelegenheid van overstromingen en stormen gedaan [is dat deze] misschien in het vervolg den zeeman en hen, wien het opzigt over de dijken en waterwerken aanbevolen is tot waarschuwinghe zouden kunnen strekken [...].

Loosjes begint zijn beschrijving van de ramp in het noordoosten en gaat dan naar het zuidwesten. Bij de beschrijvingen is het soms hinderlijk dat de gewesten nu departementen zijn met nieuwe namen. Het noordelijke deel van Holland telt twee Departementen, van *Tessel* en van den *Amstel*. Het zuiden van *Holland* heet Departement van de *Delf* (zonder t). Het vroegere *Vlaanderen* bestaat uit de Depar-

tementen van de *Leie* (*Lys*) en van de *Schelde* (*Escaut*). En de stad *Antwerpen* en omgeving vormen het Departement van de *twee Nethen* (*deux Nèthes*). Het voormalige *België* behoort tot Frankrijk, Nederland, de vroegere Republiek, heet nu de *Bataafsche Republiek*. (Cf. kaarten in deel VI.)

Onze tocht door de rampgebieden gaat van de Franse westkust naar het noordoosten, zoveel mogelijk met de storm mee. De catastrofe speelt zich overdag af, maar als het noodweer de *Harz* bereikt is het avond en nacht. Terwille van de duidelijkheid gebruik ik de vertrouwde gewestelijke namen. (Ook Loosjes zet de oude namen er vaak bij.) De nieuwe namen zijn trouwens geen lang leven beschoren.

NOORD-FRANKRIJK. De eerste sporen van de storing die *West-Europa* in rampen zal gaan storten, zien wij in de vroege morgen van 18 Brumaire IX in de steden *Nantes* aan de monding van de *Loire* (melding: *coup de vent*), in *Le Havre* aan de *Seine* (*coup de vent terrible*) en in *Rouen*, ten oosten van *Le Havre*, eveneens aan de *Seine* (*ouragan*). De afstand *Le Havre-Rouen*, rond 120 kilometer, haaks op de voortbewegingsrichting, geeft een indruk van de breedte van het rampgebied. In *Le Havre* duurt het stormgeweld van 8 tot 12 uur. Opmerkelijk is de windrichting. Die is aanvankelijk zuidzuidoost en op het hoogtepunt oostzuidoost. Gelukkig zijn er uit deze stad geen vissersschuiten op zee.

Veel mensen in *Frankrijk* en *België* weten wel dat het eigenlijk 9 november 1800 is, maar officieel is het 18 Brumaire An IX. Vroeger was het zondag, maar die is afgeschaft. Een week telt immers tien dagen. Er zijn gevallen bekend waarbij kerkgangers die hun gesloten kerk binnen wilden gaan, met geweld uiteen werden geslagen. Het is een gewone werkdag met markten en winkelende mensen op straat, maar nauwelijks kerkgangers. In de *Bataafsche Republiek* wordt de oude kalender gedoogd.

Intussen trekt het stormweer verder. In de stad *Duinkerke* lopen haast alle huizen schade op. De pakhuizen langs de haven worden verwoest en in de haven heerst een onvoorstelbare ravage. Twee schepen met koopwaren zijn van hun ankers gerukt en liggen ondersteboven op de wal. Alle mannen zouden dood zijn. Twee kanonneerboden (kanonsloepen) raken op drift; één kan onderweg opnieuw ankeren, de andere strandt, waarbij twee matrozen en de tweede kapitein de dood vinden. (Een ander bericht spreekt van tien à twaalf man.) De vlottende batterij *La République* zit op het strand. Twee vissersschuiten die de dag tevoren uitliepen, worden door de zee verslonden. Tijdens de storm hoort men het donderen. In de omgeving vernielt de storm tal van buitenverblijven, pachthoeven, schuren en bomen en bovendien meer dan 30 molens.

Een waardevol bericht komt uit *Cambrai*. Enkele passagiers zijn 's ochtends in de diligence onderweg naar deze stad, het vroegere *Kamerijk*. De storm geeft hen het gevoel dat ze in een schip zitten dat elk ogenblik schipbreuk kan lijden. Vlak voor *Cambrai* slaat de diligence, die getrokken wordt door zes paarden, om. De passagiers wringen zich met moeite naar buiten. Dan blijkt dat de vrouw die als eerste buitenstond zoek is. Zij is door de wind opgenomen en ligt ruim tweehonderd passen ver in het veld. Bijna was ze gestikt.

Te einde te voorkomen van insgelijks weggevoerd te worden, knielden alle de reizigers aan den voet van een zeer dikken boom, en bonden zich met een sterk touw aan denzelven vast. Dus zaamgesjord, hebben wij huizen zien instorten,

pannen, leijen, schoorsteenen in de lugt vliegen, kerktoorens neder slaan, boom-en ontworteld worden, den weg stoppen, en het vee te vergeefs, eene schuilplaats zoeken. In dit vreeslijk oogenblik brak een brand in een der omgelegen Dorpen uit, en vernielde de bezittingen van meer dan driehonderd inwooners.

In *Grevelingen* (*Gravelines*) stort een vleugel van de gewezen parochie (?) in en verplettert tien mensen. In *Watte* bij *St.-Omer* wordt de kerktoeren vernield. In *Steenkerke* duurt het boze weer van 11 uur 's morgen tot 4 uur in de middag. Mensen van 80 jaar verzekeren dat ze nog nooit zoiets beleefd hebben.

ZUIDEN VAN ENGELAND. Het zuiden van *Engeland* en de *Kanaalkust* krijgen het zwaar te verduren tussen 12 en 2 uur. Overal slaan schepen van hun ankers. Om 11 uur treft het natuurgeweld *Portsmouth*. De oorlogsvloot wordt verstrooid. Enkele schepen lopen zware schade op, andere vliegen in brand. Het fregat *Hussar* wordt op het strand gezet, maar weet ondanks verlies van zijn masten toch een haven te bereiken. Bij het vergaan van het oorlogsschip de *Incredible* kan het volk worden gered. Te *Margate* lopen het oorlogsschip *Romney* en twee fregatten flinke averij op. In *Dover*, *Ramsgate*, *Sheerness* en andere zeehavens is het slecht gesteld. Veel mensen komen om het leven en ook vee (in de schepen) verdrinkt. In *Londen* lopen haast alle huizen schade op. In het Park van *St.-James* en in de koninklijke tuinen waaien veel bomen om.

PARIS. In de Franse hoofdstad is de schade aanzienlijk. Een groot deel van het Paviljoen van *Flora* in de *Tuileries* is door de wind weggevoerd. Bij de kerk van *St.-Gervais* houden twee personen elkaar stevig bij de arm vast, maar de een wordt door een stuk lood dat van het dak is los geraakt gedood en van de ander wordt een been verbrijzeld. Een ambachtsman die op het dak klimt om te helpen, stort eraf en raakt zwaar gewond. Dat het onheil zich nog verder oostwaarts uitstrekt blijkt hieruit dat één van vier rijtuigen die met kostbare meubels uit *Parijs* op weg zijn naar *Lunéville* door een windvlag omslaat.

VLAANDEREN. Een ooggetuige in *Kortrijk* schrijft:

Nadat het eenige dagen sterk gewaeyd hadde, heeft men nu eenen overgrooten storm van wind gehad, meest ontrent den 11 uren en duerde tot ontrent 3 a 4 uren uyt den zuydwesten allenschens [allengskens] draeyende na de westen.

De schade aan daken, vensters, muren, etc. is groot. Een schip dat in de *Leie* ligt wordt op de *Meersch* geworpen. Zowel rond *Kortrijk* als bij *Ieper* worden talloze windmolens vernield of beschadigd. In *Ieper* zijn veel straten onbegaanbaar, ze zijn 'belemmert met tegels en brieken van de daeken en schauwen'. In *Aalbeke* waait een provisorische kerk weg en te *Becelaere* stort de 'hooge en schoone naelde van den kerktoeren' in. Op zee worden schepen getroffen. Een Amerikaans schip met 700 vaten tabak en een neutraal Deens schip met 3000 zakken zout slaan op drift. Later spoelt bij *Oostende* tabak aan, een veeg teken. In *Het Kanaal* verdwijnt een kaperschip met 80 man, men vindt geen wrakstukken.

ANTWERPEN, BRUGGE. In *Antwerpen* staat er al de hele zondagmorgen een zuidwester en die wordt 's middags zo hevig met draeiende rukwinden dat het wel een aardbeving lijkt. Het noodweer duurt van 11 tot 6 uur. Alom hoort men het neer-

storten van *steen*, *pannen*, *tichelen* [*tegels*], *schaeliën* [*leien*], *gelaezen* [*glazen*], *schouwen* [*schoorstenen*], zelfs hele gevels, daken en vensters. Grote en dikke muren worden met veel geweld omver geworpen. Buiten de stad liggen de wegen vol bomen en daardoor zijn ze nagenoeg onbegaanbaar. Op de *Schelde* is de situatie onbeschrijflijk, nog nooit heeft men de rivier zo bruusend gezien. Het opkomende water wordt met veel gedruis over de schepen heen gesmeten. Verscheidene schepen worden van hun ankers geslagen en drijven weg.

Een Frans korvet *Alerte* verliest een kabelanker en de grote mast en kan met moeite worden behouden. Een Brussels schip, de *Drie Gebroeders*, wordt bezijden de Kraan op de wal geworpen. Op de *Schelde* tussen *Bath* en *Antwerpen* vergaan elf schepen, veel mensen komen om. Terwijl de storm nog aanhoudt draait de wind tijdelijk naar noordwest. Er volgt een hoge vloed, die de oevers van de *Schelde* en de lage straten in de stad blank zet.

In het *Land van Waas* (voornaamste stad *Sint-Niklaas*) is het eveneens zeldzaam heftig weer. De dakpannen waaien bij honderden van de daken. Het geweld gaat gepaard met donder en bliksem. Sommige mensen zijn bang dat hun huis zal instorten. Ook in *Gent* stormt het geweldig. In *Brugge* tekent Pierre Beyts het weer aan. Hij is arts en professor in de natuur- en scheikunde aan de *École Centrale*. Hier begint de 9de november mooi met wat hoge bewolking, die stil lijkt te staan. Men ziet ook lage wolken die zich gejaagd door de wind snel voortbewegen. Rond 6 uur 's morgens betreft de lucht, de wind steekt op en het gaat aanhoudend regenen. De windkracht bereikt een hoogtepunt tussen 1 en 4 uur in de middag. Om 2 uur wijst de barometer een laagste stand aan van 725,5 mm kwik, om 3 uur is de luchtdruk weer stijgend. Op 19 brumaire is het bewolkt en vrij mooi.

1800, Brugge	Tijd van waarneming	Barometer (hPa)	Thermometer (°C)	Windrichting
17 brumaire	's morgen 8 u.	989,6	7	Z.W.
	's middags	989,9	7½	Z.Z.W.
	's avonds	987,9	7	Z.Z.W.
18 brumaire	's morgen 8 u.	979,9	9	Z.Z.W.
(9 november)	's middags	969,3	9	Z.W.
	's avonds	993,3	6	W.
19 brumaire	's morgen 8 u.	1007,9	4	Z.W.
	's middags	1009,6	6	Z.Z.O.
	's avonds	1002,9	5½	O.

Ter vergelijking nog eens het weer te *Haarlem* op 9 november 1800 (luchtdruk in duimen en lijnen, temperatuur, weersgesteldheid):

[9 november]; 29.0½, 28.7½, 29.4½; 57½, 60, 48½° F; storm [zuidzuidwest, zuid], tusschenbeide regen, 's avonds ten 6 uren zeer hevige storm [west].

Te *Haarlem* is de luchtdruk in de middag om 4 uur 28.5¼ (volgens Loosjes, ook in *Haarlem*).

ZEELAND. Ook dit gewest ligt midden in de kernzone met grote windsnelheden. In *Middelburg* is de schade aan gebouwen zo zwaar, dat men voor een eerste herstel

werklieden en metselaars tekort komt. Twee mensen zijn gedood, de stadssmid krijgt een brok steen op zijn hoofd en een vrouw waait het water in. Te *Vlissingen* begint het noodweer om half tien. De golven slaan tegen de Beurs en overdekken aan die zijde de huizen. Reeds bij laag water werd het water uit de grachten geslagen en spatte het tot halverwege de stad met geweld uiteen tegen de (venster)glazen van de huizen. De korenmolenaar aan het Groot Hoofd wordt met huis en al omver geblazen en valt deels op de aangrenzende huizen, waarvan enkele tot de tweede verdieping instorten. Zelfs oude zeelieden getuigen nog nooit zo'n storm en zulk een zee te hebben meegemaakt. Men beschouwt het op *Walcheren* als een geluk bij een ongeluk dat de wind overheersend zuidwestelijk is en niet noordwest. Op het platte-land, met name bij *Westkapelle*, gaat het er wild aan toe. Molens waaien om in *Grijpskerke*, *Aagtekerke*, *Meliskerke*, *Nieuwland* en *Vlissingen*. Zelfs zware bomen langs de rijweg *Middelburg-Vlissingen* liggen tegen de grond met de wortels omhoog. De Grote Kerk van Veere loopt zware schade op. In het Land van ter *Goes* op *Zuid-Beveland* waait het 's morgens al hard, maar de hevige storm komt even na de middag, ook uit zuidwest.

[...] en bleef tot tusschen half 4 en 4 uure zo onafgewisseld waaijen, wanneer de Wind, met eene nog toeneemende hevigheid, allengs meer Noordwest loopende met aanhoudende stortregens en weerlicht aan de kimmen tot omtrent 5 à 5½ uure aanhieldt, en de Zee, schoon nog twee uren tijds in haaren vloed te agteren, reeds boven de dijken stondt.

Gelukkig gaat op dat tijdstip de storm bedaren. Het gevaar wijkt, maar de schade is enorm. De aanblik is treurig, gebouwen en molens omvergewaaaid, zelfs de bekoorlijkste 'plantaadjen' nedergeveld. De aan lager wal gestrande schepen leveren een akelig tafereel op.

De Foreldijken van de Waarde- en Westveere Polder aan de Zuidzijde van het Eiland bezweken, en de laatste, door de geweldige overstortingen drie doorbraken gekregen hebbende, werdt geheel tot de toppen der boomen overstroomd. Tal van andere waterkeringen zijn zwaar beschadigd. Het meeste gevaar heeft men gelopen in *Kruiningen* omdat daar een volstrekt gebrek aan dijkmaterialen heerste. De Commissaris Inspecteur over 's Lands Waterwerken in het Departement *Schelde* en *Maas*, Burger J. Bosdijk, schrijft op 12 november 1800 een brief aan de Agent (Minister) van Inwendige Politie en Toezigt op den Staat van Dijken, Wegen en Wateren der Bataafsche Republiek. De grote schade op *Zuid-Beveland* en op *Schouwen* en de meldingen aan de Agent (Minister) door de Burgers Schraever en Bosdijk baren zoveel opzien dat de president der Eerste Kamer (Volksvertegenwoordiging) zich verplicht acht de leden op zondag 16 november in buitengewone zitting bijeen te roepen. Voor een eerste herstel is dringend geld nodig. Men besluit om het Uitvoerende Bewind f 40.000 ter beschikking te stellen uit de begrotingspost (voor 1800) van f 225.000 voor de calamiteuze polders in het voormalige gewest *Zee-land*.

In de kerk van *Goes* zijn zes grafzerken op hun kant gevallen en ingestort. Dit sterkt het gevoelen van sommigen die geloven in een schudding der aarde, iets waaraan door velen met recht wordt getwijfeld.

In *Zeeland* zijn het vooral twee scheepsrampen die de aandacht trekken. Heel tragisch is de afloop met het beurtschip van Abraham de Munck van *Middelburg* op *Den Bosch*. Ter hoogte van *Ooltgensplaat* slaat het schip om en breekt in stukken.

Het had een lading en 18 personen aan boord, van wie 14 passagiers. Gered worden slechts de oudste zoon van de schipper en drie passagiers, nadat ze vijf kwartier op het wrak hebben rondgedreven. Onder de doden is Leendert Visbach. Zijn moeder, G. van de Velde in *Heusden*, had eerder haar oudste zoon op even onverwachte wijze verloren.

De beurtschipper van *Bergen op Zoom* naar *Middelburg* is al vroeg, 5 uur, uit *Bergen* vertrokken en gaat om 10 uur onder *Wemeldinge* voor anker. Kennelijk om het noodweer af te wachten. Om 3 uur raakt het schip los, drijft de *Oosterschelde* over en strandt op de stenen ten noorden van het haventje van *Gorishoek*. Het wordt geheel verbrijzeld. De kostbare lading gaat verloren, maar met het scheepsvolk en de passagiers loopt het beter af. Na enkele uren doodsangsten te hebben doorstaan worden ze bijna tot de hals door het water op de dijk gehaald. Bij *Zijpe* bij *Bruinisse* zou een schip van *Rotterdam* onderweg naar *Middelburg* met man en muis zijn vergaan. Van een ander schip dat bij *Kruiningen* hetzelfde lot treft, komen schipper en knecht om het leven. En op een schorre tussen *Kortgene* en *Kats* (*Noord-Beveland*) loopt een schip met Franse zieken aan boord vast, nadat het zijn ankers heeft verloren.

Op de *Zeeuwse Stromen*, globaal tussen *Willemstad* en *Middelburg*, vergaan volgens ooggetuigen ruim twintig schepen, zowel spriet en poon als andere. Ze slaan om, lopen aan de grond, stranden op een schor of worden tegen de dijk geslagen. Over de opvarenden weten wij niets.

In het voormalige *Staats-Vlaanderen* richt een hoge vloed schade aan in de *Margarethapolder* in *Axeler Ambacht*. Er volgt een grote grondbraak; een deel van de oude zeedijk zakt weg en de helft van de dijkbazenkeet verdwijnt in de diepte. De dijkbaas staat met zijn rug tegen de rest van de keet en redt zijn leven. De polder blijft behouden, de inlaag wordt een prooi van de golven. (Over ruim een jaar gaat de polder toch ten onder, zie beneden.) Het lot van de oorlogsschepen op de rede van *Vlissingen* en in *Zierikzee* komt straks aan de orde. Kort na de fatale storm wordt rondom *Zuid-Beveland* een walvis gezien. Men gaat er natuurlijk op af, ongetwijfeld met het idee er duizenden ponden spek af te snijden. Dat gebeurt vanuit *Bergen op Zoom* en vanuit *Wemeldinge*, maar het haalt niets uit.

ZUID-BRABANT, nu grotendeels het Departement van de Dijle, lijdt veel schade. In *Leuven* heeft volgens Jean Baptist Hous de wind harder gewaaaid dan in mensengeugen. De bouw van de abdij van Sint-Geertrui in de Vaartstraat wordt 'tot in de grond neergesmeten'. Op hetzelfde ogenblik komt een wagen van de vaart gereden, bespannen met vier paarden. Bij een botsing (?) wordt het achterste paard gedood. De twee diligences, die uit *Brussel* en die uit *Antwerpen*, waaien met volk en al omver. De diligence van *Leuven* ligt ondersteboven op de weg en de voerman breekt beide benen. De storm duurt hier van 11 uur 's morgens tot 9 uur 's avonds. In de hoofdstad *Brussel* liggen alle straten vol puin alsof men een belegering heeft moeten doorstaan. Er zijn veel gewonden door dakpannen en brokken steen van gevels. Zelfs liggen er mensen begraven onder het puin en blijken veel paarden en vee gedood te zijn in hun ingestorte stal. Het geweld begint hier om 11 uur; tegen het eind ervan meent men twee keer een aardbeving te bespeuren. Het Park, de beroemde wandelplaats (uit 1775) en de Kruidtuin van de Centrale School (Academie), zijn grotendeels verwoest.